

İstinbât ve Dolaylı Anlamın Tefsir ve Meallere Etkisi: *Tefeş* Kelimesi Örneğinde Bir İnceleme

Abdullah KARACA 

Arş. Gör., Selçuk Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı, Konya, Türkiye,
akaraca@selcuk.edu.tr (Sorumlu Yazar/Corresponding Author)

Makale Bilgileri Öz

Makale Geçmişi

Geliş: 02.05.2021

Kabul: 16.05.2021

Yayın: 30.06.2021

Anahtar Kelimeler:

Tefsir,
Meal,
Tefeş,
İstinbât,
Dolaylı Anlam.

İstinbât ve dolaylı anlam Kur'an'ın farklı anlaşılması ve yorumlanmasına etki edebilecek iki faktördür. Bazen tefsir ilminin ve Kur'an'ın tercümesinin sınırlarını aşan yorumlar fihri çıkarımların ve dolaylı anlamların asli anlam zannedilmesinden kaynaklanabilmektedir. Hac süresinin 29. ayetinde geçen *tefeş* kelimesi etrafında oluşan ihtilafta *istinbât* ve dolaylı anlamın etkisi görülmektedir. *Tefeş* kelimesinin şiirlerde çok kullanılmaması ve hakkında seleften farklı izahların gelişi tefsir literatüründe farklı yorumlara sebep olmuştur. Fakat seleften gelen nakillerin *istinbât* ve dolaylı anlam unsurlarını içerdiği gözden kaçırılmıştır. *Tefeş* kelimesi hakkında oluşan ihtilafların "*istinbât* ve dolaylı anlamın tefsire ve meallere etkisi" şeklinde bir paranteze alınarak analiz edildiği çalışmamızda şu sonuca varılmıştır: *Tefeş* kelimesi Kur'an'da sözlük anlamıyla uygun bir şekilde kir, saç, kıl, tırnak veya kötü koku anlamında kullanılmıştır. Literatürde yer alan hac menâsiki çerçevesindeki izahlar dolaylı anlamların asli anlam zannedilmesinden, ihram yasakları merkezindeki açıklamalar da *istinbât*'ın tefsir faaliyetine dahil edilmesinden kaynaklanmaktadır.

The Effect of Istinbât and Indirect Meaning on Commentaries and Translations of the Quran: An Analysis Specific to the Word *Tafaş*

Article Info

Abstract

Article History

Received: 02.05.2021

Accepted: 16.05.2021

Published:
30.06.2021

Keywords:

Tafsir,
Quran Translation,
Tafaş,
İstinbât,
Indirect Meaning.

Istinbât and indirect meaning are two factors that can affect the different understanding and interpretation of the Quran. Sometimes interpretations that go beyond the limits of tafsir and the translation of the Qur'an may arise from the fact that juridical inferences and indirect meanings are assumed to be literal meaning. In the dispute around the word *tafaş* in the 29th verse of the chapter Hajj, the effect of *istinbât* and indirect meaning is seen. The fact that *tafaş* isn't used much in poems and the arrival of different explanations about the word from *salaf* has caused different interpretations in the tafsir literature. However, it has been overlooked that the quotations from *salaf* contain the elements of *istinbât* and indirect meaning. In our study, in which the disputes about the word *tafaş* were analyzed by taking a bracket as "the effect of *istinbât* and indirect meaning on interpretation and translation", the following conclusion was reached: *Tafaş* is literally used in the Qur'an to mean dirt, hair, nails or bad roots. The explanations in the context of pilgrimage in the literature stem from the fact that the indirect meanings are assumed to be the main meaning. The statements in the center of ihram prohibitions are also due to the inclusion of the *istinbât* in the tafsir activity.

Atıf/Citation: Karaca, Abdullah. "İstinbât ve Dolaylı Anlamın Tefsir ve Meallere Etkisi: *Tefeş* Kelimesi Örneğinde Bir İnceleme". *akif* 51/1 (2021), 31-58.

DOI: <http://dx.doi.org/10.51121/akif.2021.14>



"This article is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) (CC BY-NC 4.0)"

GİRİŞ

Tefsir ilmi, Kur'an kelimelerinin ve terkiplerinin aslı, yani nüzul ortamında kast edilen anlamlarını tespit etme amacını taşır. Müfessiri yanlış veya nüzul ortamında kast edilmeyen açıklamalara sevk edebilecek bazı tutum ve uygulamalar söz konusudur. Kur'an'ın anlaşılmasına olumsuz yönde etki eden ve farklı yorumlara sebep olan durumlar da bulunmaktadır. Fıkhî hüküm ve dolaylı anlam da tefsire etki edebilecek iki olgudur.

Naslardan elde edilen *fikhî hükümler* ve mecaz, kinaye yahut bağlam yoluyla ulaşılan *dolaylı anlam* çıkarımları, Kur'an kelime ve pasajlarının aslı anlamı olarak görülebilmektedir. Bazen, müfessirlerin hüküm ve çağrışım eksenli izahları Kur'an'ın kelime ve terkiplerinin nüzul ortamındaki özgün anlamına dair bir veri olarak değerlendirilmektedir. *Tefeş* kelimesinin manasına dair tefsirlerde yer alan farklı izahlar ve tercihler bu durumun bir örneğidir.

Bu çalışmada, bir örnek özelinde fıkhî hüküm ve dolaylı anlamın tefsire etkisi inceleneyecektir. *Tefeş* kelimesinin tefsirindeki farklı görüşlerin sebepleri araştırılacak, bu konu üzerinden hüküm ve çağrışım niteliğindeki görüşlerin tefsire etkisinin bir örneği sunulacaktır.

Tefeş kelimesi etrafında oluşan ihtilaf daha önce bir araştırma notuna ve bir makaleye konu olmuştur. Kelime hakkındaki araştırma notu Muhammed et-Tâsân tarafından *Mültekâ ehli't-tefsîr* platformunda yayınlanmıştır.¹ Makale ise *Kadâu't-Tefeş fi'n-Nazmi'l-Kur'ânî Ma'nâh ve Asluh ve Ahkâmuh* (Kur'an Nazmında Kadâu't-Tefeş, Manası, Dilbilimsel Kökü ve Hükümleri) başlığını taşımaktadır.² Her iki araştırmacı da kelimenin Arapça aslının bulunup bulunmadığı hususuna odaklanmış ve bizim çalışmamızla örtüşen bazı tercihlerde bulunmuşlardır. Biz ise, araştırmamızı lügavî yönden ve selefın tefsir metodundan daha geniş bir çerçeveye taşıyıp, konuyu fıkhî hüküm ve dolaylı anlamın tefsire etkisi çerçevesinde inceleyeceğiz.

Konuya girmeden önce şunu belirtmeliyiz ki yapacağımız analiz, tefsir ilminin Kur'an'ın varlık kazandığı dil ve bağlam içerisindeki anlamlarını tespit işlevi gördüğü kabulü içerisinde anlam taşımaktadır. Bilindiği üzere, tefsir ilminin keşfedici işlevle sınırlı olup olmadığı, açımlayıcı-yorumsal işleve de sahip olup olmadığı farklı cevaplarla

¹ Mültekâ Ehli't-Tefsîr, "et-Tefeş fî kavlih Te'âlâ şümme'l-yakdû tefeşehum", (Erişim 20 Nisan 2021). Muhammed et-Tâsân bu yazısında, müfessirlerin izahından önce kelimenin manasının Araplarca bilinip bilinmediği çerçevesinde iki yaklaşımı özetlemekte ve kelimenin Arapça bir asla dayandığını tercih etmektedir.

² Abdul'azîz b. 'Ayda el-Hârisî, "Kadâu't-Tefeş fi'n-nazmi'l-Kur'ânî ma'nâh ve asluh ve ahkâmuh", *Havliyyetü Külliyyeti'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve'l-A'rabiyye li'l-Benât bi'l-İskenderiyye*, 34/2 (2018), 679-705. Makalede belirtildiğine göre, *tefeş* kelimesi çerçevesinde oluşan ihtilaflar, kelimenin şiiirde çok kullanılmamasından kaynaklanmaktadır ve selefın kelimeyi lügavî yönden izah etmemesi de müfessirleri farklı görüşlere sevk etmiştir. *Tefeş* hakkında, bir tarafta kelimenin Kur'an öncesinde bilinmediğini iddia edenler ve diğer tarafta, kelimenin Arapça bir asla dayandığını belirtenler olmak üzere iki grubun bulunduğunu belirten yazar, selefın kelimeyi *şer'î* hakikati çerçevesinde izah ettiğini ifade etmekte, kelimenin hac ritüelleri manasına gelmediğini ileri sürmektedir.

karşılaşan bir meseledir.³ Biz, tefsirin Kur'an'ın indiği ortamda kast ettiği anlamları ortaya çıkarmayı amaçladığı ve ortaya koyacağı açılımları da Kur'an metniyle sınırlı bir çerçevede yürütebileceği yönünde bir yaklaşım benimsemekteyiz. Bu doğrultuda, meallerin de sözlü hitabın yazı diline geçiş süresindeki boşlukları doldurma ihtiyacının ötesinde, nüzul döneminde kast edilen anlamları aşmaması gerektiği düşüncesindeyiz. Dolayısıyla gerek tefsirleri gerek mealleri kritik ederken sergilediğimiz tavır bu çerçevede okunmalıdır.

Öncelikle *tefeş* kelimesi lügavi açıdan açıklanacak, ikinci başlıkta da kelimenin hadislerdeki kullanımı araştırılacaktır. Üçüncü başlıkta kelimeye yönelik farklı tefsirler analiz edilecektir. Sonrasında, kelimenin meallerde nasıl tercüme edildiği yirmi adet meal örneği üzerinden incelenecektir. Son başlıkta *tefeş* kelimesinin farklı tefsirleri değerlendirilecek ve Kur'an'da sözlük anlamıyla uyumlu bir şekilde kullanılma ihtimalini destekleyen işaretler sıralanacaktır. Ayrıca *tefeş* kelimesine verilen farklı izahların sebepleri soruşturulacaktır. Dolayısıyla çalışmanın tezi şudur: *Tefeş* Kur'an'da sözlük anlamıyla uyumlu bir şekilde kullanılmıştır. Literatürde yer alan farklı yorumlar hüküm çıkarımı ve dolaylı anlamın yahut çağrışımın aslî anlam zannedilmesinden kaynaklanmıştır.

1. Tefeş Kelimesinin Etimolojisi ve Sözlük Anlamı

T-f-ş kökü, tırnak kiri gibi, vücutta oluşan ve giderilmesi gereken pislik anlamına gelir.⁴ *Tefeş* kelimesinin aslının "tırnak kiri" manasına gelen *tüff* olduğu söylenir.⁵ Bazı çağdaş araştırmacılar kelimenin aslının İbranice "tutmak-kontrol etmek" (أمسك، قبض) manalarına gelen *tâfes* veya *tâfeş* kelimelerine dayandığını söylemektedir.⁶ Fakat bu görüş tartışmaya açıktır. Zira, kelimenin "tutmak" ve "kontrol etmek" manaları ile çok da alakalı olmayan kullanımları bulunmaktadır. Ve *el-Mevsû'atu'l-Kur'âniyyetü'l-kübrâ* adlı çalışmada da dile getirildiği üzere,⁷ Kur'an nüzul döneminde yerleşmiş olan Arap dilini kullanmaktadır. Dolayısıyla kelimenin İbranice olduğu görüşü sağlam bir delile dayanmalıdır.

Tefeş master olarak; tıraş olmama, yağ sürmeme, tırnak uzaması, yolculuk gibi sebeplerle kirlenme ve dağınıklık için kullanılır.⁸ Bir adama ne kadar kötü ve kirli

³ Konu ile ilgili farklı yaklaşımlar için bk. Enes Büyük, *Tefsir İlminin Mahiyeti Sorunu* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 133-168.

⁴ Ebû İshâk es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, thk. Ebû Muhammed b. Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1422/2002), 7/20; er-Rağib el-İsfehânî, "t-f-ş", *el-Mufredât fî ğarîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1412), 165; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), 23/31.

⁵ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-muhît*, thk. Âdil Ahmed 'Abdulmevcûd -'Alî Muhammed Mu'avvad (Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-'İlmiyye, 1993), 6/323; Şehâbeddîn Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, ts.), 17/146.

⁶ Hasen el-Mustafavî, "t-f-ş", *et-Tahkîk fî kelimâti'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kahire-Londra: Merkezü Neşr Asar el-'Allâme el-Mustafavî - Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2009), 1/420.

⁷ Muhammed Vâiz Zâde, el-Horasânî, (ed.), "t-f-ş", *el-Mevsû'atu'l-Kur'âniyyetü'l-kübrâ-el-Mu'cem fî fîkhi luğati'l-Kur'ân ve sırrı belâğati* (Meşhed: Mecme'u'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, 1424 h./1382 hş.), 7/791.

⁸ Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed el-Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, nşr. Muhammed b. Abdullah el-Fevzân vd. (Riyad: Câmî'atu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye-İmâdetu'l-Bahsi'l-'İlmî, 1430), 15/369; Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-munîr fî ğarîbi's-şerhi'l-kebîr* (Beyrut: el-Mektebetu'l-'İlmiyye, ts.), 75; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, 17/146.

gözüküğünü söyleme adına *mâ etfeşek* denir.⁹ Çok kirlenme (*tefişe'r-racül*), saçın dağınık olması (*tefişe şa'ruh*), ihramlı kimsenin toza ve kire bulanması (*tefişe'l-muhrim*) gibi cümleler; "kötü kokulu kadın" (*imra'e tefiše*) gibi ifadeler kelimenin türevleri ile kullanılır.¹⁰ *Teffeşeti'd-dimâ' mekâneh* ise "kan yeri kirletti" demektir.¹¹ İbn Şümeyl (ö. 204/820) *tefeşi* hac ritüeli ve saçla sakalın uzun süre yağlanmayıp taranmaması sebebiyle birbirine yapışıp keçelenmesi, toza toprağa bulanması, diye açıklamıştır.¹²

Özetle *tefeş* kelimesi esas itibariyle koku ve görüntü kirliliği oluşturan, vücutla bağlantılı nahoş durumları ifade eder. Nadir olarak nesnelere için de kullanılır. Kelimenin hareke düzeni de kirlilik ifade eden *vesah*, *kazer*, *keder*, *deran* gibi kelimelerle paraleldir.¹³ *Tefeşe* "saçları ve bıyıkları kısaltmak" anlamının verilmesi¹⁴ ihramdan çıkış anındaki ilk ve yaygın uygulama açısından yapılmış bir izah gibi gözükmektedir. "Her türlü dağınıklık, pislik ve lekenin giderilmesi" tarzındaki izahların ve ihramla ilgili açıklamaların sözlüklerde yer alışı da Kur'ân'daki yahut fıkıh literatüründeki kullanımın etkisinden kaynaklanmış gibidir.¹⁵

Tefeş kelimesi Cahiliye dönemi edebiyatında hemen hemen hiç kullanılmamış, şiir ve rivâyetlerde yer almamış nadir bir kelimedir.¹⁶ Kelimenin Cahiliye dönemindeki anlamını tespit etmeye yarayacak elverişli ve güvenilir bir şiir kaydedilmemiştir.¹⁷ Söylendikleri zaman dilimi net ve kaynakları sağlam olmamakla beraber, kelimenin Kur'ân öncesi dönem kullanımını belirtebilecek muhtemel birkaç beyit bulunmaktadır. Örneğin, Umeyye b. Ebî's-Salt'a (ö. 8/630 [?]) şu beyit nispet edilir:

شَاحِينَ أَبَاطَهُمْ لَمْ يَنْزِعُوا تَفْعًا وَلَمْ يَسْتَلُوا لَهُمْ قَمَلًا وَصِنْبَانًا

(Hacılar dua ederken) koltuk altlarını gösterir (cesine ellerini kaldırır) haldeler ve kollarını temizlememişler,

⁹ Muhammed b. Ahmed, el-Ezherî, "t-f-s", *Tehzibu'l-luğa*, thk. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn - Muhammed 'Alî en-Neccâr (Kahire: el-Mu'essesetu'l-Mısriyyeti'l-Âmme li't-Te'lif ve'l-Enbâ' ve'n-Neşr-ed-Dâru'l-Mısıriyye li't-Te'lif ve't-Terceme, 1964), 14/190; Sa'lebî, *el-Kesf ve'l-beyân*, 7/20.

¹⁰ Ebû Mansûr el-Mâturîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, thk. Heyet, ed. Bekir Topaloğlu (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005-2010), 9/369; Ebûbekr İbnu'l-'Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Abdulkâdir 'Atâ (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 3/284; Cemâleddin Muhammed b. Ömer Bahrak, *Fethu'l-akfâl ve darbu'l-emsâl fi şerhi lâmiyyeti'l-ef'âl el-meşhûr bi's-şerhi'l-kebîr*, thk. Mustafa en-Nahhâs (Kuveyt: Câmî'atu Kuveyt Külliyyetü'l-Âdâb, 1414/1993), 45; Ahmed Muhtâr 'Umer, "t-f-s", *Mu'cemu'l-luğati'l-'arabiyyeti'l-mu'âsıra* (Kahire: Âlemu'l-Kütüb, 2008), 294.

¹¹ İbn Manzûr, "t-f-s", *Lisânu'l-'Arab*, thk. 'Abdullâh 'Aliyyu'l-Kebîr vd. (Kahire: Dâru'l-Me'arif, ts.), 5/435.

¹² Ezherî, "t-f-s", *Tehzibu'l-luğa*, 14/190.

¹³ Horasânî (ed.), "t-f-s", *el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyyetü'l-kubrâ*, 7/790.

¹⁴ İbn Fâris, "tefeş", *Mu'cemu Mekâyisi'l-luğa*, thk. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn (Dımeşk: Dâru'l-Fıkr, 1979), 149.

¹⁵ İbn Sîde, "t-f-s", *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, thk. 'Abdulhamîd Hindâvî (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000), 9/473; Ebu'l-Feth Nâsir b. 'Abdusseyyid ebî'l-Mekârim b. 'Alî Burhânû'd-Dîn el-Hârzemî, *el-Mutarrizî*, "t-f-s", *el-Muğrib fi tertibi'l-mu'rib* (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, ts.), 60; İbn Manzûr, "t-f-s", *Lisânu'l-'Arab*, 5/435.

¹⁶ Ebû 'Osmân el-Câhiz, *el-Hayevân* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2003), 5/202; İbnu'l-'Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 3/284.

¹⁷ İbn Dureyd, "t-f-s", *Cemheratu'l-luğa*, thk. Remzî Munîr Be'albekî (Beyrût: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1987), 1/384; İsmâ'îl b. Hammâd, el-Cevherî, "t-f-s", *es-Sihâh*, thk. Ahmed 'Abdulğafûr 'Attâr (Beyrût: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1987), 1/274; Muhammed et-Tâhir İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tûnisîyye, 1984), 17/248-249.

Ayrıca bit ve sirkelerini de temizlememişler.¹⁸

Bazı kaynaklarda muhadram şairlerden el-İclî'ye (ö. 21/642) şu beyit nispet edilmektedir:

لَمَّا وَسَطْتُ الْقَفْرَ فِي جُنْحِ الْمَلْتِ وَقَدْ قَصَيْتُ النَّسْكَ عَنِّي وَالتَّقْتِ
فَأَجَائِي ذَنْبٌ بِهِ دَاءُ الْعَرْتِ

Alacakaranlıkta çölün ortasında iken, hac yapmış ve üstümü başımı temizlemiş iken,

Bir de ne göreyim! Karşımda bir kurt, açlıktan geberen.¹⁹

Bazı kaynaklarda, *Kitâbü'l-Ayn* adlı eserde geçen ve *tefeş* kelimesinin kullanım örneğini içeren bir beyit zikredilmektedir.²⁰ Bu beyit, içeriği açısından erken döneme ait olma ihtimaline sahiptir:

إِنِّي أَمْرٌ قَدْ تَرَكْتُ وَنَهَيْتُهُمْ وَطَفْتُ بِالْبَيْتِ أَبْتَعِي النَّقْتَا

Ben öyle biriyim ki onların putlarını terk etmişim,

Ve kir(den arınma) amacıyla Kabe'yi tavaf etmişim.

Mâverdî (ö. 450/1058) *tefeş* ile ilgili bir beyit daha aktarmaktadır. Sahibini tespit edemediğimiz beyit şöyledir:

قَضُوا تَفْتًا وَنَجَبًا ثُمَّ سَارُوا إِلَى نَجْدٍ وَمَا يَنْتَظِرُوا عَلِيًّا

Kirlerini giderip adaklarını yerine getirdiler ve sonra da yürüdüler

Necd'e doğru; ama Ali'yi de beklemediler.²¹

Buradaki beyitlerde *tefeş* kelimesi, etimolojisiyle uyumlu bir muhtevaya sahiptir. Şayet bu beyitler nüzul öncesi döneme ait ise, *tefeş* kelimesinin hac ve ihram sürecindeki kullanımını Cahiliye döneminde de yerleşmiş gözükmektedir.

Bu başlığı bitirmeden, tefsir edebiyatında ve lügat kaynaklarında, *tefeş* kelimesine yönelik iki temel yaklaşım olduğuna işaret etmeliyiz. Bazı müfessir ve dildiler, *tefeşe* "hac ritüelleri" (*el-menâsik*) manasının verilmesinden ve şiirlerde çokça yer verilmeyişinden ötürü, kelimenin İslam'la birlikte ortaya çıkan dini bir kelime olduğunu iddia etmiştir.²² Diğer taraftan, kelimenin Arapçada yerleşik bir köke ve iştikaka sahip olduğunu, İslam'la birlikte ortaya çıkmasının söz konusu olmadığını söyleyenler bulunmaktadır. Yukarıda naklettiğimiz izahların önemli bir kısmını da bu dildilerden gelen açıklamalar oluşturmuştur. Nadr b. Şümeyl (ö. 204/820), Kutrub (ö. 210/825 civarı), İbnü'l-A'râbî (ö. 231/846), Müberred (ö. 286/900), Niftaveyh (ö. 323/935), Gulâmu Sa'leb (ö.

¹⁸ Umeyye b. Ebî's-Salt, *Divânu Umeyye b. Ebî's-Salt*, thk. Abdulhafiz es-Satî (Dimeşk: el-Matba'atü't-Te'âvüniyye, 1974), 518.

¹⁹ ez-Zemahşerî, *el-Fâ'ik fi Ğarîbi'l-hadîs*, thk. 'Alî Muhammed el-Bicâvî - Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1993), 3/28.

²⁰ Neşvân b. Sa'îd el-Yemenî, *el-Himyerî, Şemsü'l-'ulûm ve devâu kelâmi'l-'arab min el-kulûm*, thk. Huseyn b. 'Abdullâh el-'Umerî vd. (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420/1999), 2/753.

²¹ el-Mâverdî, *en-Nuket ve'l-'uyûn*, thk. es-Seyyid b. 'Abdilmaksûd b. 'Abdurrahîm (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, ts.), 4/20.

²² 'Abdurrahmân b. Ebûbekir Celâluddîn es-Suyûtî, *el-Muzhir fi 'ulûmi'l-luġati ve envâ'ihâ*, thk. Fuâd Ali Mansûr (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1998), 235, 240.

345/957), Sa'lebî (ö. 427/1035) ve Râgıb el-İsfahânî (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) bu dilciler arasında yer almaktadır.²³ Bu ihtilafın çözümlemesini değerlendirme kısmında yapacağız.

2. Kelimenin Hadislerdeki Kullanımı

Tefeş kelimesi bazı hadislerde de “kirlilik” ve “dağınıklık” bağlamında kullanılmıştır.²⁴ Örneğin, Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) aktardığı bir rivayete göre, Ebû Eyyûb el-Ensârî tırnakları uzun ve pis bir adamla karşılaşınca Rasulullah'ın şöyle dediğini nakleder: “Nasıl oluyor da sizden biriniz sema haberlerinden soruyor? Halbuki o, tırnaklarını kuşların tırnakları gibi uzun bırakıyor da tırnaklarında necaset, kir ve pislik topluyor!” (وَهُوَ يَدْعُ أَطْفَارَهُ كَأَطْفِيرِ الطَّيْرِ يَجْتَمِعُ فِيهَا الْجَنَابَةُ وَالْخَبَثُ وَالنَّفَثُ).²⁵

Hadis kaynaklarında şöyle bir rivâyet de vardır: Urve b. Mudarris şöyle demiştir: Ben Resûlullah'a (s.) gelip “Ya Resûlullah, ben Tayy dağlarından geliyorum. Hayvanımı da kendimi de yordum. Vallahi (yol boyunca) üzerinde vakfe yapmadık tek bir kum yığını bırakmadım. Benim için hacdan (bir nasib) var mıdır?” dedim. Resûlullah (sa.) da: “Kim bizimle beraber şu (sabah) namaz(ın) a yetişecek olursa ve bundan önce de gündüzün veya geceleyin Arafat'a gelmiş olursa, haccı tamam olur ve (ihramdan çıkış) temizliğini yapar” (فَقَدْ تَمَّ حَجَّهُ وَقَضَى تَفَثَهُ) dedi.²⁶

Tefeş kelimesi bu rivâyette ihramdan çıkış esnasındaki temizlik faaliyetleri anlamına gelmektedir.²⁷ Kelimenin burada “hac ritüelleri” manasına geldiği de söylenmiştir.²⁸ Bu konuya analiz kısmında temas edilecektir.

Bazı hadislerde geçen الْحَاجُّ الشَّعِثُ النَّوْثُ ifadesi kimi kaynaklarda “Hacı, pejmürde, kire ve toprağa bürünmüş kişidir” şeklinde nakledilir.²⁹ *Tefeş* kelimesi burada sözlük manasıyla ve bağlamla uyumlu bir varyant oluşturmaktadır. Ayrıca bu varyantı oluşturan *tefil* (kötü kokan kimse) ile *tefiş* kelimeleri arasındaki ses ve mana yakınlığı, *t-f-ş* kökünün kirlilik ve dağınıklık kapsamındaki anlam örgüsünü teyit eden bir not olarak kaydedilebilir.

Sonuç itibariyle *tefeş* kelimesi hadislerde de sözlük anlamıyla uyumlu bir şekilde kullanılmıştır. Kelimenin فَقَدْ تَمَّ حَجَّهُ وَقَضَى تَفَثَهُ ifadesindeki manası hakkında iki görüş

²³ Abdul'azîz b. 'Ayda el-Hârisî, “Kadâu't-Tefeş”, 686-688.

²⁴ İbn Kuteybe, *Ğarîbu'l-hadîs*, thk. Abdullah el-Cebûrî (Bağdad: Matbaatü'l-Ânî, 1997) 2/193; Zemahşerî, *el-Fâ'ik*, 3/28.

²⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâvut ve dğr. (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2001), 38/522 (No. 23542).

²⁶ Süleymân b. el-Eşâ's es-Sicistânî Ebu Davûd, *Sünenü Ebû Dâvûd*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdu'l-Hamîd (Beyrut: el-mektebetü'l-Asriyye-Sayda, ts.), “Menâsik”, 68 (no. 1950); Muhammed b. İsa Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. (Mısır: Mektebetü ve Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1975), “Salât”, 57 (no. 891).

²⁷ Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed el-Hattâbî, *Me'âlimu's-sünen* (Haleb: el-Matba'atu'l-İlmiyye, 1351/1932), 2/209.

²⁸ Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâleddîn es-Süyûtî, *Kütü'l-muğtezî 'alâ Câmi'i't-Tirmizî*, thk. Nâsır b. Muhammed el-Gureybî (Mekke: Câmi'atu Ümmi'l-Kurâ, Doktora Tezi, 1424 h.), 1/295; Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, thk. İsamüddin es-Sabâbetî (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1413/1993), 5/71.

²⁹ Bk. Ebû Abdullah el-Haddâd (der.), *Tahrîcu ehâdîsi ihyâi 'ulûmi'd-Dîn li'l-'Irâkî ve İbni's-Sübki ve'z-Zebîdî* (Riyad: 'Âsime li'n-Neşr, 1987), 2/672.

vardır: İhramdan çıkış anındaki temizlik faaliyetleri ve hac ritüelleri. Buradaki ihtilaf tefsirlerdeki ihtilafla paralellik göstermektedir. Bu konuya değerlendirme kısmında tekrar değineceğiz.

3. Tefeş Kelimesi Kur'an'da Hangi Anlamda Kullanılmıştır?

Tefeş kelimesi Kur'an'da sadece Hac sûresinin 29. ayetinde geçmektedir:

(ثُمَّ لِيَقْضُوا تَفَثَهُمْ وَلِيُوفُوا نُذُورَهُمْ وَلِيَطَّوَّفُوا بِالْبَيْتِ الْعَتِيقِ)

Çoğunluğun görüşüne göre Hac sûresinin bir kısmı Mekki bir kısmı da Medenîdir. Sûrenin ikinci kısmının (25-78. ayetler) Medine döneminin ilk yıllarında indiği şeklinde bir görüş de vardır. Yine, sûrenin en-Nûr sûresinden sonra, el-Munâfikûn sûresinden önce indiği de (Hicri 5-6. yıllar) değerlendirmeler arasındadır.³⁰ 25. âyetin nüzul sebebi olarak bazı kaynaklar Hudeybiye anlaşmasına işaret eder.³¹ Bu bilgi doğru ise ilgili âyet hicretin 6. yılında vahyedilmiş olabilir.

Tefeş ifadesinin bulunduğu ayet grubunun konusu; Hz. İbrahim'in Ka'be'yi inşa etmesi, insanları hac için buraya davet etmesi ve bazı Hac vazifeleridir. Kelimenin yer aldığı *kadâu't-tefeş* ifadesinin nasıl tefsir edildiğini şu sırayla inceleyeceğiz: Önce ifadenin tefsir rivâyetlerinde nasıl izah edildiğini aktaracağız. Akabinde matbu tefsir eserlerinde terkinin nasıl açıklandığına bakacağız. *Tefeş* kelimesi hakkındaki rivâyetleri içerikleri açısından taksim ederek şöyle bir özet sunabiliriz:

Bir kısım rivâyet, ihram anından çıkış esnasında yapılan temizlik faaliyetleri ile ilgilidir. İkrime'ye (ö. 105/723) göre ayetteki *tefeş* "saç/kıl ve tırnak" demektir.³² Dahhâk (ö. 105/723) ve Katâde (ö. 117/735) *kadâu't-tefeş* ifadesini "saç tıraşı" diye açıklamaktadır.³³ Mücâhid (ö. 103/721) burada kastın saç tıraşı ve tırnak temizliği olduğunu söyler.³⁴ el-Kurazî (ö. 108/726 [?]) *tefeş*i, kasık bölgelerini temizlemek, koltuk altlarını almak, bıyıkları kısaltıp tırnakları kesmek diye açıklar.³⁵ Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) de tırnak kesimi, kıl/saç tıraşı, yıkanmak ve koku sürünmek gibi faaliyetlerle ihram sürecinde oluşan kirliliği gidermek diye açıklamaktadır.³⁶

Bazı rivâyetler de temizlik faaliyetine işaretle beraber, ihramdan çıkış ve ihram yasaklarının sona ermesi durumuna vurgu yapmaktadır. İbn Abbas'tan (ö. 68/687-88) gelen bir rivâyet saç tıraşı ve tırnak kesimi yanı sıra giysi giymeyi de kapsamakta ve

³⁰ İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 17/180; Emin Işık, "Hac Sûresi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 14/420; Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: DİB Yay., 2006), 3/707.

³¹ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 23/24; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 17/138.

³² İbn Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. 'Abdullâh b. 'Abdulmuhsin et-Turkî (Kahire: Dâru Heçr, 2001), 16/526; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 7/20.

³³ 'Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, thk. Mahmud Muhammed Abdeh (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419), 2/405; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, thk. Hind Şelebî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2004), 1/367; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 16/527; el-Mâverdî, *en-Nuket ve'l-uyûn*, 4/20.

³⁴ 'Abdurrezzâk b. Hemmâm, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 2/405; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 16/528; Ebu'l-Leys es-Semerkindî, *Tefsîru's-Semerkindî el-müsemma bahru'l-ulûm*, thk. Ali Muhammed Muavvad vd. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993), 2/392.

³⁵ Celâluddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 6/40.

³⁶ Mâverdî, *en-Nuket ve'l-uyûn*, 4/20.

ihram yasaklarından çıkışı ifade etmektedir. İbn Zeyd (ö. 180/798 [?]) de *tefeş* kelimesini, “ihram yasakları” diye tefsir etmektedir.³⁷ İkrime’ye göre *tefeş* burada, “hacıların ihram sürecinde yasaklandıkları her şey” manasındadır.³⁸ Hasan-ı Basrî bir rivâyette *tefeş*i dağınıklık ve kısıtlılık durumu olarak açıklar.³⁹ Hasan-ı Basrî’nin az önce aktardığımız temizlik ve koku sürünme ile ilgili tefsiri de kısmen ihram yasakları ile alakalıdır.

Kimi rivâyetler de *kadâu’t-tefeş* ifadesini diğer hac vazifeleri ile irtibatlandırmaktadır. Bu gruptaki bazı rivâyetler tüm hac menâsikini kelimenin kapsamına alır. İbn Ömer’in (ö. 73/693) izahına ve İbn Abbas’tan gelen diğer bir rivâyete göre, söz konusu ifade “tüm hac vazifeleri” (menâsik, nüsük) manasına gelmektedir.⁴⁰ Bazı rivâyetlerde belirttiği üzere, ‘Ata’ b. Sâib (ö. 136/753 [?]), Mücahid ve el-Kurazî’ye göre, *kadâu’t-tefeş* ihramdan çıkış anındaki saç, sakal, bıyık, tırnak, kasık bölgeleri ve koltuk altı gibi temizlikler ile tüm hac eylemidir.⁴¹ Bu gruptaki diğer rivâyetler temizlik faaliyeti ile beraber birkaç hac vazifesini daha anmaktadır. Söz konusu rivâyetleri görüş sahiplerini belirterek şöyle özetleyebiliriz:

İbn Abbas’ın *tefeş* hakkında şöyle dediği nakledilir: Saçın ve sakalların üst kısımlarının tıraş edilmesi, koltuk altının, kasık bölgesinin temizlenmesi, Arafat’ta vakfe, sa’y, şeytan taşlama, tırnak ile bıyıkları kesme ve kurban kesmek.⁴² İbn Abbas’tan gelen bir diğer rivâyette, sa’y ve kurban kesme yer almazken, Müzdelife’de vakfe yer almaktadır.⁴³ Bir diğer kaynağın ifadesine göre de İbn Abbas *tefeş*i açıklarken temizlik faaliyetleri yanı sıra kurban kesmeyi ve şeytan taşlamayı anmaktadır.⁴⁴

Mücahid ilgili ifadeyi şöyle açıklar: Saç tıraşı, kasık bölgesi ve koltuk altı temizliği, bıyıkları ve tırnakları kesmek, şeytan taşlamak ve sakalı kesmek.⁴⁵ ez-Zencî’nin (ö. 179/795) rivâyetine göre ise Mücahid *kadâu’t-tefeş*i şöyle açıklar: Saç tıraşı, kurban

³⁷ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 16/526, 528; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, thk. Es’ad Muhammed et-Tayyib (Mekke-Riyad: Mektebetu Nizâr Mustafâ el-Bâz, 1997), 8/2489-2490.

³⁸ Suyûtî, *ed-Durru’l-mensûr*, 6/40. Ayrıca bk. Ebu’l-Fidâ İsmail İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed Selâme (Riyad: Dâru Taybe, 1420/1999), 5/417.

³⁹ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, 1/367. Yahyâ b. Sellâm bu rivâyetin yanı sıra, Hasan-ı Basrî’den “nahr günü şeytan taşlama eylemiyle oluşan bedensel yahut kıyafetle alakalı kirlilikler” diye bir rivâyet daha nakletmektedir. Bk. Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, 1/368.

⁴⁰ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 16/528; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘azîm*, 8/2489; Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, 7/19; Mâverdî, *en-Nuket ve’l-‘uyûn*, 4/20; Ferrâ’ el-Beğavî, *Me’âlimu’t-tenzîl fî tefsîri’l-Kur’ân*, thk. Muhammed ‘Abdullah en-Nemir, ‘Usman Cumu’a Dumeyriyye, Suleymân Musellem el-Haraş (Riyad: Dâru Taybe, 1409), 5/381; Suyûtî, *ed-Durru’l-mensûr*, 6/39.

⁴¹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 16/528; Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, 7/20.

⁴² İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘azîm*, 8/2489; Suyûtî, *ed-Durru’l-mensûr*, 6/40.

⁴³ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 16/526.

⁴⁴ Semerkandî, *Tefsîru’s-Semerkandî*, 2/392.

⁴⁵ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, 8/2490. Mücahid’den gelen benzer rivâyetler için bk. Sufyân es-Sevrî, *Tefsîru’s-Sevrî* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1983), 1/211. Aynı rivâyetin farklı bir sıralamayla nakli için bk. ‘Abdurrezzâk b. Hemmâm, *Tefsîru’l-Kur’ân*, 2/403; Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, 1/367; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 16/527. Taberî aynı sayfada, Mücahid’den gelen bir diğer rivâyette de saç tıraşını zikredip hac ibadetlerinden bir kısmını andığı (وَذَكَرَ أَشْيَاءَ مِنَ الْحَجِّ) belirtilmektedir.

kesme, şeytan taşlama, bıyıkları ve sakalları kesme, kasık bölgesini temizleme, tırnakları kesme ve ifâza.⁴⁶

Muhammed b. Kâ'b el-Kurazî ibareyi şöyle açıklar: Şeytan taşlama, kurban kesme, saç tıraşı, sakalları ve tırnakları kısaltma, tavaf ve sa'y.⁴⁷ Taberî'nin nakline göre İbn Cüreyc (ö. 150/767) ilgili ibarenin tefsiri hakkında "sakal ve bıyık tıraşı, tırnak kesme, koltuk altı ile kasık bölgelerinin temizliği ve şeytan taşlama" der.⁴⁸ Bazı kaynaklara göre Atâ' el-Horasânî (ö. 133/750) de *tefeşi* "Hac sürecinde oluşan kirlilik/dağıklık, saç tıraşı, şeytan taşlama vb. şeyler" diye açıklar.⁴⁹

Bu nakillere baktığımızda, hepsinde ortak olan yön, farklı unsurlarıyla temizlik faaliyetlerini içermeleridir.⁵⁰ Temizlik faaliyetlerine ilaveten bazı rivâyetlerde şeytan taşlama, bazılarında şeytan taşlama ve kurban kesme dahil edilmekte iken; diğer rivâyetlerde Arafat'ta vakfe, Müzdelife'de vakfe, sa'y, kurban, şeytan taşlama, ifâza ve tavaf da farklı şekillerde yer almaktadır.

Seleften gelen rivayetlere göz attıktan sonra tefsirleri incelediğimizde, *tefeş* ve *kadâu't-tefeş* hakkında rivâyetler arasında yer alan ihtilafı, müfessirlerin izahlarında ve tercihlerinde de görmekteyiz. Bir kısım müfessirler açık bir tercihte bulunmaksızın farklı görüşleri zikretmekle yetinmektedir.⁵¹ Tercihde bulunan müfessirlere baktığımızda ise, bazılarının ihram anından çıkış esnasında yapılan temizlik faaliyetlerine işaret ettiği, bazılarının ihram yasaklarının sona ermesi durumuna vurgu yaptığı ve bazılarının da *tefeşi* diğer hac vazifeleri ile irtibatlandığı dikkat çekmektedir. Fakat, müfessirler arasında, söz konusu ihtilafı fark edip çözüm öneren veya bağdaştırıcı izahlar yapanlar da bulunmaktadır. Bu sebeple, tedvin dönemi sonrasındaki müfessirlerin görüşlerini yukarıdaki sıralamamıza paralel şekilde önce üç gruba ayıracak, sonra ihtilafı giderme veya bağdaştırıcı bir izah yapma çabasında olan müfessirlerin görüşlerini aktaracağız.

⁴⁶ Muhammed b. Ahmed b. Nasr er-Remlî, *el-Cüz fîhi Tefsîru'l-Kur'ân li-Yahyâ b. Yemân ve Tefsîru'l-Kur'ân li-Nâfi' b. Ebî Nuaym el-Kârî', ve Tefsîrun li-Müslim b. Hâlid ez-Zencî ve Tefsîrun li-Atâ el-Horasânî*, thk. Hikmet Beşîr Yâsîn (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1408), 1/56.

⁴⁷ Ebû Muhammed Abdullâh b. Vehb, *Tefsîru'l-Kur'ân mine'l-câmi' li ibni Vehb*, thk. Miklos Muranyi (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2003), 2/74; Abdurrezzâk b. Hemmâm, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 2/403. el-Kurazî'den gelen benzer bir rivâyet için bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 16/526.

⁴⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 16/527.

⁴⁹ Remlî, *el-Cüz*, 1/117.

⁵⁰ Mâverdî Mücâhid'e sadece "şeytan taşlama" ile sınırlı bir görüş atfetmektedir. Bk. Mâverdî, *en-Nuket ve'l-uyûn*, 4/20. "Şeytan taşlama" ile sınırlı bir izah diğer bazı kaynaklarda da yer almaktadır. Bk. Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 5/380. Bu durum dikkat çekici olmakla birlikte, Mücâhid'den gelen diğer rivâyetlere ve diğer tefsirlere uymadığı için bu görüşü müstakil bir unsur olarak değerlendirmemize dahil etmedik. Ayrıca, İbn Arabî, bu görüşü "hac ritüelleri" şeklindeki yaklaşımın sınırları içerisinde değerlendirmektedir. Bk. İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 3/283.

⁵¹ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 9/369; Sa'lebî, *el-Kesf ve'l-beyân*, 7/19-20; Mâverdî, *en-Nuket ve'l-uyûn*, 4/20; Ebû'l-Hasen Ali b. Faddâl el-Mücâşî, *en-Nuket fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Abdullah Abdulkâdir et-Tavîl (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2007), 341; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 23/31; Ebu'l-Berekât Ahmed bin Mahmud en-Nesefî, *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, thk. Yusuf Ali Bedîvî - Muhyiddin Dîbstuv (Dimeşk: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998), 2/438; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 5/417; Muhammed b. Ali b. Muhammed Abdullah eş-Şevkânî, *Fethü'l-kadîr* (Dimeşk/Beyrut: Dâru İbn Kesîr, Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1414/1994), 3/531, 533.

İfadeyi, temizlik faaliyetleri çerçevesinde açıklayan müfessirlere göz attığımızda, Ebu Ubeyde'nin (ö. 209/824 [?]) "bıyıkların, tırnakların, koltuk altı kıllarının kesilmesi, yağ sürme ve kasık bölgelerinin temizliği" diye açıkladığını, Zeccâc'ın da (ö. 311/923) benzer şekilde, "bıyıkların, tırnakların, koltuk altı kıllarının kesilmesi, kasık bölgelerinin temizliği ve saç tıraşı" dediğini görmekteyiz.⁵² Birçok müfessir benzer açıklamaları yapmakta,⁵³ bazı müfessirler de genel bir ifadeyle dağınıklık, kir ve toza işaret etmektedir.⁵⁴ Bu izah yönünde tefsirciler arasında icmâ olduğu dahi söylenmiştir.⁵⁵ el-Kuşeyrî (ö. 344/955), ayette asıl kastedilenin, saçın tıraşı veya kısaltılması olduğunu, diğer temizlik eylemlerinin manen anlaşıldığını ifade etmektedir.⁵⁶

Li yakdû tefeşehum ifadesini, kir, toz, dağınıklık gibi temizlenmesi gereken şeyler çerçevesinde açıklayan müfessirleri özetledikten sonra, şimdi *tefeş*i ihram yasakları ve bitiş ile irtibatlı şekilde açıklayan kaynaklara göz atacağız. Öncelikle kısa bir parantez açıp, bir hatırlatma yapalım. Bilindiği üzere, tefsir ilminin bir problemi ve Kur'an'ın farklı anlaşılmasının bir nedeni de Kur'ânî kavramların tenzil sonrası dönemde kazandığı terimsel anlamların esas alınarak Kur'ân'ın anlaşılmaya çalışılmasıdır. Kur'an'ın sahih bir şekilde anlaşılması, ihtiva ettiği kelimelerin nüzul döneminde hangi anlamlarda kullanılmış olduğunun doğru olarak tespitinin yapılmasını gerektirmektedir.⁵⁷ Fıkhi terminoloji de Kur'an ayetlerini yorumlamada menfi tesire sebep olabilmektedir.⁵⁸

Tefeş kelimesi nüzul süreci sonrasında önemli bir anlam değişikliğine uğramamıştır. Bununla birlikte, fıkıh eserlerinde ihram yasakları çerçevesinde kısmen daha teknik ve geniş bir muhteva kazanmıştır. Fıkıh eserlerinde *tefeş* vücutla bağlantılı

⁵² Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ, *Mecâzu'l-Kur'ân*, thk. Fuat Sezgin (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1954), 2/50; Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*, thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî (Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1408/1988), 3/424.

⁵³ Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî. *el-Keşşâf an hakâ'iki ğavâmizi't-tenzil ve uyûni'l-akâvil fi vücûhi't-te'vil*, 3. baskı (Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-'Arabi, 1407/1987), 2/279; Nâsîru'd-Din Ebi'l-Hayr Abdillâh b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî eş-Şâfiî el-Beydâvî, *Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vil*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlî (Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, ts.), 4/70; Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed el-Îcî, *Camîu'l-beyan fi tefsîru'l-Kuran* (Beyrut: Dâru'l Kütübî'l-İlmiyye, 2004), 3/54; Muhammed b. Muhammed b. Mustafa Ebussuud el-Îmâdî, *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm* (Beyrut: Darü İhyai't-Turâsi'l-Arabî, ts.), 6/104; Ahmed b. Muhammed İbn 'Acîbe, *el-Bahrü'l-medid fi tefsiri'l-Kur'âni'l-mecid*, thk. Ahmed el-Kuraşî Reslân (Kahire: Doktor Hasan Abbâs Zekî, h. 1419), 3/530; Muhammed el-Emîn eş-Şînkîti, *Edvâ'ül-beyân fi idâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân* (Beyrut, Daru'l-Fikr, 1995), 5/48; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat, ts.), 5/3399. Ayrıca bk. el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luġa*, 14/190.

⁵⁴ İbn Receb el- Hanbelî, *Revâ'iu't-tefsir* (Arabistan: Dârü'l-Âsime, 2001), 2/565; Ebû Abdullâh Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed Mahallî - Ebü'l-Fadl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekr Süyûtî, *Tefsîrü'l-Celâleyn* (Kahire: Dârü'l-Hadîs, ts.), 437.

⁵⁵ Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed b. Hüseyin el-Kummî en-Nisâbü'rî, *Ĝarâ'ibü'l-Kur'ân ve reġâ'ibü'l-furkân*, thk. Zekerîyyâ Umeyrât (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1416/1995), 5/78.

⁵⁶ Ebu'l-Fadl Bekr b. Muhammed b. el-'Alâ' el-Kuşeyrî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, thk. Selmân es-Samedî (Dubai: Câizetu Dübü ed-Düveliyye li'l-Kur'âni'l-Kerîm, 2016), 2/237-238.

⁵⁷ Muhammed Bahaeddin Yüksel, *Kur'an'ı Farklı Anlama ve Nedenleri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 277-279.

⁵⁸ Düccane Cündioġlu, *Kur'an Çevirilerinin Dünyası* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2005), 63.

her türlü kıl, leke ve kir gibi bir muhteva kazanır.⁵⁹ Öyle ki, ihram sürecinde vücuttaki bitlerin öldürülmesinin “*tefeşin giderilmesi*” kapsamına girip girmediği tartışılır.⁶⁰ Bazen ihram yasakları iki ana başlık altında toplanır: “*Rafes*” (cinsel ilişki) ve “*tefeşi giderme*”. Bu durumlarda *tefeş*, saç ve tırnak temizliği, kendine çeki düzen verme, bit öldürme, ihram elbisesini çıkarma ve dikişli giysi giyme gibi geniş bir bağlamda kullanılır.⁶¹ *Tefeşin giderilmesinin* fıkıh açısından bir tanımı ise şöyledir: “Başı tıraş etmek, tırnakları kısaltmak, vücut, yüz ve baştaki her türlü eziyeti gidermek.”⁶²

Tefeş kelimesinin fıkıh literatüründe cinsel ilişki dışındaki kişisel ihram yasakları bağlamında kullanılması bazı tefsirlere de yansımıştır. Vahîdî (ö. 468/1076) el-Vecîz’inde “ihramdan çıkarken yapılan bıyık ve tırnak kesimi, kasık bölgelerinin temizliği ve elbise giyimi gibi faaliyetler” diye bir izah getirmekte ve el-Vasît’te de benzer bir açıklama yapmaktadır.⁶³ Kurtubî (ö. 671/1273) Ebu ‘Ubeyde’ye (*Mecâzu’l-Kur’ân* adlı eserindeki ifadelerin aksine) “tırnak kesimi, bıyık tıraşı ve cinsel ilişki hariç her türlü ihram yasağı” diye bir açıklama atfetmektedir.⁶⁴

Yukarıda, İbn Ömer ve İbn Abbas’tan gelen bazı rivâyetlerde kelimeye nüsük/menâsik anlamı verildiğini görmüştük. Bu izah sonraki dönemleri de etkilemiştir. *Tefeş* kelimesini “hac ritüelleri” diye açıklayan müfessirler de bulunmaktadır. Mukâtil b. Süleymân’ın (ö. 150/767) “saç tıraşı, kurban kesme ve şeytan taşlama” diye bir izah yaptığını görüyoruz.⁶⁵ Ferrâ (ö. 207/822) kelimeyi açıklarken kurban kesimini de anar.⁶⁶ Nehhâs da İbn Abbas’tan gelen, kurban kesimi ve şeytan taşlamayı içeren rivâyeti nakledip onaylar ve ifadenin bütün müfessirler nezdinde ihramdan çıkış sürecine işaret ettiğini belirtir.⁶⁷ Taberî (ö. 311/923) de seleften gelen rivâyetlere dayanarak kelimeyi

⁵⁹ Ebu’l-Hasen ‘Alî b. Ebûbekr el-Ferğânî el-Merğînânî, *el-Hidâye fî şerhi bidâyeti’l-mubtedî*, thk. Tallâl Yûsuf, Beyrut: Dâru l-İhyâ’i’t-Turâsî’l-‘Arabî, ts.), 1/158-159; Ebûbekir b. ‘Alî b. Muhammed el-Yemenî el-Hanefî el-Haddâdî, *el-Cevheratu’n-neyyira ‘alâ muhtasari’l-Kudûrî* (el-Matba’atu’l-Hayriyye, 1322), 1/153.

⁶⁰ Radiyyuddîn es-Serahsî, *el-Mebsûṭ* (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1993), 4/101; Ebu’l-Me’âlî Mahmûd b. Ahmed b. Abdulaziz b. ‘Omar b. Mâze el-Hanefî, *el-Muhîṭu’l-burhânî fî’l-fikhi’n-nu’mânî*, thk. ‘Abdulkerîm Sâmi el-Cundî (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1424/2004), 2/440; Zeynuddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısrî b. Nuceym, *el-Bahru’r-râik şerhu kenzi’d-dakâik ve minhatu’l-hâlik ve tekmiletu’t-tûrî*, Dâru’l-Kitâbi’l-İslâmî, ts.), 3/37; Ebu’l-Fadl ‘Abdullâh b. Mahmûd el-Hanefî el-Mevsilî, *el-İhtiyâr li ta’lîli’l-muhtâr* (Kâhire: Matba’atu’l-Halebî, 1356/1937), 1/168.

⁶¹ Ebu’l-Hasen el-Mübârefkûrî, *Mir’âtu’l-mefâtîh şerh mişkâti’l-mesâbih* (Benares (Varanasi): İdâretü’l-Buhûsi’l-İslâmiyye ve’d-Da’ve ve’l-İftâ, 1404/1984), 8/434; Ebû’l-Velîd Süleymân b. Halef el-Bâcî, *el-Muntekâ şerhu’l-muvattâ’* (Mısır: Matba’atu’s-Sa’âde, 1332/1914), 2/195.

⁶² Ebû ‘Abdullah er-Ru’aynî, *Mevâhibu’l-Celîl fî şerhi muhtasari Halîl* (Dımeşk: Dâru’l-Fikr, 1412/1992), 3/129.

⁶³ Ebû’l-Hasen el-Vâhidî, *el-Vecîz fî tefsîri’l-kitâbi’l-azîz*, thk. Safvan Adnan Dâvûdî (Dımeşk-Beyrut: Dâru’l-Kalem, 1415/1995), 733; Ebu’l-Hasan el-Vâhidî en-Nisâbüri, *el-Vasît fî tefsîri’l-Kur’âni’l-Mecîd*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd vd. (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1994), 3/268.

⁶⁴ Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, thk. Ahmed Abdülâlîm el-Berdûnî - İbrâhîm Atfîş (Kâhire: Dâru’l-Kütübî’l-Mısrıyye, 1964), 12/50.

⁶⁵ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîrû Mukâtil b. Süleyman*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte (Beyrut: Müessesetü’t-Târîhi’l-Arabî, 2002), 3/123.

⁶⁶ Ebû Zekerîya Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ’, *Meâni’l-Kur’ân*, thk. Ahmed Yusuf en-Necâtî - Muhammed Ali en-Neccâr (Mısır: Dâru’l-Mısrıyye li’t-Te’lif ve’t-Terceme, ts.), 2/224.

⁶⁷ Ebû Ca’fer en-Nehhâs, *Me’âni’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî (Mekke: Câmi’atü Ümmi’l-Kurâ, h. 1409), 4/402.

“hac menâsiki” diye açıklar.⁶⁸ Mekkî b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045) hac ritüellerini kapsayan rivâyetleri aktarmakla yetinmektedir.⁶⁹ İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) İbn Abbas'tan gelen hac menâsi içerikli izahı kabul eder ve bu yönde bir açıklama getirir.⁷⁰ İbn Âşûr (ö. 1973) Taberî'nin naklettiği rivâyetlerin makbul senetlere sahip olduğunu belirtmekte, ayrıca *li yakdû* (لِيَقْضُوا تَقَاتُهُمْ) ifadesindeki *kadâ'* kelimesinin manasına ve *şümme* (شُمَّ) edatının dahil olduğu şeyin önceliklerden daha önemli olduğunu bildirdiği düşüncesine dayanarak *tefeş* hac ritüelleri diye yorumlamaktadır.⁷¹ Kimi çağdaş araştırmacılar da bir rivâyette geçen *فَقَدْ نَمَّ حَجَّهَ وَقَضَى تَقَاتَهُ* ifadesini, “hac ritüelleri” izahına dayanak gösterirler.⁷² *Kur'an Yolu* tefsirinin yazarları, Taberî ve İbn Âşûr'un tercihini benimseyip, *şümme'l-yakdû tefeşehum* ifadesini “sonra kalan hac fiillerini tamamlayıp temizlensinler” diye çevirmekte ve açıklamaktadır.⁷³

Şimdi de ihtilafları inceleyen, çözüm öneren veya bağdaştırıcı izahlar getirmeye çalışan müfessirleri inceleyeceğiz. Bir kısım müfessir *tefeş* kelimesinin Kur'an'da sözlük anlamına uygun bir kullanıma sahip olup olmadığı veya “hac ritüelleri” manasında kullanılıp kullanılmadığını analiz etmiştir. İbn Atıyye (ö. 541/1147), Ebu Bekr İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148) ve Âlûsî'yi (ö. 1270/1854) bu meyanda zikredebiliriz.

İbn Atıyye (ö. 541/1147) ayetteki *kadâ'u't-tefeş*, ihramdan çıkış esnasında yapılan ve hadislerde “fitrat gereği yapılması gereken şeyler” (*ikâmetu'l-hams mine'l-fitra*) bağlamında temizlenmesi emredilen yerleri temizlemek diye açıkladıktan sonra şöyle der: Ve zımnen/dolaylı olarak (وفي ضمن ذلك) tüm hac menâsikini yerine getirmektir. Çünkü *tefeş* ancak hac menâsikinin tamamlanmasından sonra giderilebilir.⁷⁴ Görüldüğü üzere, İbn Atıyye *kadâ'u't-tefeş*in kapsamına hac ritüellerini dolaylı yoldan dahil etmektedir. Bu açıklamaları Ebû Hayyân (ö. 745/1344), Semîn el-Halebî (ö. 756/1355) ve İbn Âdil (VIII./XIV. yüzyıl) de aktarmıştır.⁷⁵

Ebu Bekr İbnü'l-Arabî, *kadâ'u't-tefeş* hakkındaki farklı görüşleri sıraladıktan sonra, İbn Ömer ve İbn Abbas'tan gelen “hac menâsiki” yönündeki rivâyetlerin, sahih oldukları taktirde, kelimenin bu anlama geldiğine dair yeterli delil oluşturacağını belirtir. İbnü'l-Arabî daha sonra, kelimenin sözlük anlamının ihramdan çıkış anında yapılan tırnak kesimi, saç tıraşı, yıkanma ve koku sürünme eylemi olduğunu belirtir. Bununla birlikte, kelimenin şer'î hakîkatinin bulunduğunu belirtir ve bu şer'î hakiki

⁶⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 16/525.

⁶⁹ Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye ilâ bulûği'n-nihâye fî ilmi meâni'l-Kur'ân ve tefsîrihi ve ahkâmihî ve cümelin min funûni ulûmih*, thk. Şahid elBuşihî vd. (Şarika: Mecmûatü Buhusi'l-Kitab ve's-Sünne/Külliyetü's-Şerî'a ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye/Câmi'atü's-Şarika, 2008), 7/4880.

⁷⁰ Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*, thk. Abdu'r-Rezzâk el-Mehdî (Dâru'l-Kitabi'l-'Arabî, Beyrut 1422), 3/234.

⁷¹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 17/249

⁷² Me'mûn Hammûş, *et-Tefsîru'l-Me'mûn 'alâ menheci't-tenzîl ve's-sahîhi'l-mesnûn*, Dimeşk, 2007), 5/182.

⁷³ Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 3/729.

⁷⁴ İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, thk. er-Rahhale el-Fârûk vd. (Beyrut: Dâru'l-Hayr, 2007), 4/241.

⁷⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhîr*, 6/339; Ahmed b. Yûsuf es-Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-masûn fî ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*, thk. Ahmed Muhammed el-Harrât (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 2011), 8/268; Ebû Hafs Ömer b. Ali ed-Dimaşkî İbn Âdil, *el-Lübâb fî ulûmi'l-Kitâb*, thk. Adil Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvad (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 14/77.

manayı şöyle açıklar: Hac veya umre yapan kişi kurbanını kesip tıraş olduktan sonra, kirlerini giderip temizlenir ve arınır; böylece *tefesini* gidermiş olur.⁷⁶ Bu ifadelerinden anlaşıldığı gibi, İbnü'l-Arabî ilgili ifadeye ihramdan çıkış çerçevesinde sözlük anlamıyla uygun bir izah getirdikten sonra, kelimenin dînî bir kavram haline geldiğini ileri sürer. Dolayısıyla, İbnü'l-Arabî, kelimenin sözlük anlamının ötesine geçse de farklı görüşler arasını bağdaştırıcı bir izah yapar.

Âlûsî *kadâu't-tefeşi* sözlük anlamından istifade ederek açıkladıktan sonra İbn Ömer'den gelen hac menâsiki görüşünü de aktarır. Sonrasında şöyle der:

Hac menâsikinin *tefeş* kelimesiyle ifade edilmesi, menâsikin *tefeşi* gerektirmesi sebebiyledir; zira -bildiğin gibi- hacılar ihramdan çıkmadıkları sürece dağınıklık ve toz içerisindeyler. Ayrıca şöyle de denebilir: (Sözlük anlamıyla uygun) ilk manasıyla da *tefeşin* giderilmesi hac menâsikinin yapılması demek olur; çünkü hac menâsiki ancak *tefeşin* giderilmesinden sonra olabilir. Adeta Yüce Allah bir tür mecâz yoluyla, *tefeşin* giderilmesinin menâsikin yerine getirilmesi demek olduğunu kast etmiştir. Bunu İbn Abbas'tan gelen şu söz de destekler: "*Tefeşin giderilmesi, menâsikin edası demektir*".⁷⁷

Âlûsî bu sözleriyle, *tefeşin* menâsik manasına gelmesinin mecâz yoluyla, yani dolaylı bir yolla olabileceği ihtimaline işaret etmektedir.

Bazı müfessirlerin açıklamaları da *tefeşin* sözlüğe uygun manaları ve ihramdan çıkış sürecine işareti yönündeki yorumları bağdaştırır nitelikte gözükmektedir. Örneğin Zeccâc *tefeşi* temizlik faaliyetleri çerçevesinde açıkladıktan sonra şöyle der: Bir nevi bu, ihramdan ihlâl geçiştir (كَيْفَ الخُروجِ من الإحرام إلى الإحلال).⁷⁸ Tabersî (ö. 548/1154) de bazı farklı görüşleri aktardıktan sonra, Zeccâc'ın az önce aktardığımız ifadesini şöyle zikreder: Tefeşin giderilmesi, ihramdan ihlâl geçişten kinayedir (قضاء التفت كناية عن الخروج (من الإحرام إلى الإحلال)).⁷⁹ Zeccâc'ın bu ifadesinden, *kadâu't-tefeşin* ihramdan çıkış anındaki tüm faaliyetler manasına doğrudan gelmediğini; fakat dolaylı yoldan ihramdan çıkışı bildirdiğini çıkarabiliriz. Yine, bazı müfessirlerin *kadâu't-tefeşi* açıkladıktan sonra "bundan kasıt ihramdan çıkıştır" (الْمُرَادُ مِنْهُ) yönünde bir ifade kullanmaları, *tefeşin* sözlük anlamından ziyade barındırdığı hükme işaret olarak okunabilir. Örneğin, Begavî *kadâu't-tefeşi* sözlük anlamıyla uygun bir şekilde açıkladıktan sonra şöyle der: Bundan kasıt (وَالْمُرَادُ مِنْهُ), tıraş, bıyık ve koltuk altlarının kesilmesi, yağ sürme, tırnak kesme ve elbise giyme yoluyla ihramdan çıkıştır.⁸⁰ Biz, tefsir-te'vil ayrımından da hareket ederek bu tarz ifadelerin, *kadâu't-tefeşin* manası ve hükmü açısından farklı bildirimler içerdiği şeklinde okunabileceği kanaatindeyiz. Şöyle ki, *kadâu't-tefeş* temizlik faaliyetlerine bir göndermedir ve bu yönde bir emirdir. Bu emirden -cinsel ilişki haricindeki- bazı ihram yasaklarının bitişi hükmü çıkarılmaktadır.

⁷⁶ İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 3/284-285.

⁷⁷ Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, 17/146.

⁷⁸ Zeccâc, *Me'ânî'l-Kur'ân ve i'râbüh*, 3/423.

⁷⁹ Ebû Ali el-Fadl b. el-Hasen et-Tabersî, *Mecme'u'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'ân* (Beyrût: Dârü'l-Murtedâ, 1427/2006), 7/107.

⁸⁰ Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 5/380.

Burada, *tefeş* çerçevesinde bazı işârî yorumların da literatürde yer aldığına kısaca işaret edelim. en-Nahcuvânî (ö. 920/1514 [?]) *tefeş*in giderilmesi bağlamında, imkan paslarından, heva lekelerinden ve enaniyetin icaplarından arınmaktan bahseder.⁸¹ Bahrânî (ö. 1107/1696) de “kötü söz konuşma”nın *tefeş*in kapsamına dahil olduğuna ve bunun giderilmesinin kutsal mekanlarda güzel sözler söylemekle gerçekleşeceğine dair nakiller yapmaktadır.⁸²

Son olarak işaret etmeliyiz ki, günümüzde bazı araştırmacılar *tefeş* hakkında literatüre farklı bir izah daha eklemiştir. Bayındır, yukarıda aktardığımız hadisten yola çıkarak (فَقَدْ تَمَّ حَجَّهٖ وَقَضَى تَفْعَهُ) *tefeş* kelimesinin Arafat ve Müzdelife vakfesi anlamına geldiğini ileri sürmektedir.⁸³ Abdullah Tırabzon da bu görüşü benimseyerek ve ilgili ayette haccın üç ana bölümünden bahsedildiğini iddia ederek şöyle der:⁸⁴

Buradan yola çıkarak kaza-i *tefeş* ile (*tefeş*in yerine getirilmesinin emriyle), Arafat ve Müzdelife vakfesinin yerine getirilmesinin emredildiği anlaşılmaktadır. Çünkü haccın üç ana bölümünden birisi *tefeş*tir... Allah’ın Elçisi’nin (s.a.v.), “Kim bizimle birlikte şu namazı (sabah namazı) kılsa” ifadesi Müzdelife vakfesini gösterdiğinden *tefeş* kelimesinin Arafat ve Müzdelife vakfesinin ortak adı olduğu anlaşılır... Bize göre bu anlam ayetin yapısıyla uyuşmamaktadır. Çünkü insanların hacca gelmelerinin sebebi, bu gibi fiilleri yapmak değildir. Bunu dünyanın her yerinde yapabilirler... Ebu Ubeyde ve onu takip eden kişiler, *Tefeş*’e yukarıdaki anlamı verirken, dayandıkları herhangi bir delilden bahsetmezler. Bu iddia delilsiz olduğu gibi kelimeye şu manalar da verilmiştir: “Şeytan taşlama, Arafat ve Müzdelife’de vakfe yapmak, kurban kesmek, Kâbe’yi tavaf etmek ve sa’y yapmak. Yani bu kelime haccın bütün menâsikini ifade eden bir yapıya büründürülmüştür. Allah’ın Elçisi’nden gelen *tefeş* açıklaması sahih ve güvenilir yollarla bize ulaşmıştır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu izah daha önce dile getirilmemiş bir yaklaşımdır.

Tefsirlerde Hac sûresinin 29. ayetinde geçen *kadâu’t-tefeş*in nasıl izah edildiğine dair yukarıdaki araştırmamızı şöylece özetleyebiliriz: Seleften gelen nakillerden bir kısmı ihram anından çıkış esnasında yapılan temizlik faaliyetleri ile ilgilidir. Bazı rivâyetler de temizlik faaliyetine işaretle beraber, ihramdan çıkış ve ihram yasaklarının sona ermesi durumuna vurgu yapmaktadır. Kimi rivâyetler de *kadâu’t-tefeş* ifadesini diğer hac vazifeleri ile irtibatlandırmaktadır. Bu gruptaki bazı rivâyetler tüm hac menâsikini kelimenin kapsamına alırken bazıları da temizlik faaliyeti ile beraber birkaç hac vazifesini daha anmaktadır. Tefsirlere göz attığımızda bir kısım müfessirlerin açık

⁸¹ Ni’metullâh b. Mahmûd en-Nahcuvânî, *el-Fevâtihu’l-ilâhiyye ve’l-mefâtihu’l-ğaybiyye el-mûdihatü li’l-kelimi’l-Kur’âniyye ve’l-hikemi’l-furkâniyye* (Mısır: Daru Rukâbî li’n-Neşr, 1999), 1/552.

⁸² es-Seyyid Hâşim el-Hüseynî el-Bahrânî, *el-Burhân fî tefsiri’l-Kur’ân*, thk, Heyet (Beyrut: Müessesetü’l-A’lamî, 2006), 5/284-285.

⁸³ Abdülaziz Bayındır, “Hac İbadetinin Uygulanışı; Hacca Dair Fikhî Hükümler’ Başlıklı Tebliğin Müzakeresi”, *Bütün Yönleriyle Hac Tartışmalı İlmî Toplantı İstanbul, 23-24 Kasım 2012*, ed. Murat Sülün (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 222.

⁸⁴ Abdullah Tırabzon, *Hac İbadetinde Yasak Davranışlar* (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 41-43.

bir tercihte bulunmaksızın farklı görüşleri zikretmekle yetindiğini görürüz. Tercihle bulunan müfessirlere baktığımızda ise, çoğu müfessirin ihram anından çıkış esnasında yapılan temizlik faaliyetlerine işaret ettiğini, bazılarının ihram yasaklarının sona ermesi durumuna vurgu yaptığını ve bazılarının da *tefeşi* diğer hac vazifeleri ile irtibatlandığını müşahede etmekteyiz. Yine, müfessirler arasında, söz konusu ihtilafı fark edip çözüm öneren veya bağdaştırıcı izahlar yapanlar da bulunmaktadır.

4. Meallerde *Tefeş* Kelimesinin Tercümesi Problemi

Tefeş kelimesi etrafında gelişen tefsir ihtilafı tabii olarak meallere de yansiyacaktır. Nitekim meallerde de kelimenin farklı tercüme edildiğini görmekteyiz. Dahası, tefsir edebiyatında görülmemiş veya dayanak bulamayan çeviriler de okurları karşılayabilmektedir. Burada örnek olarak bazı meallerin *şümme-l-yakdû tefeşehum* ifadesini nasıl tercüme ettiğine göz atacağız. Yirmi adet *tefeş* kelimesi tercümesi örneği şöyledir:

*Sonra ihramda iken yapılamayan şeyleri yapıp temizlensinler.*⁸⁵

*Sonra kirlerini giderip, temizlensinler.*⁸⁶

(Haccı tamamladıktan) *sonra uymak zorunda oldukları* (temizlenmek, kurban kesmek, tıraş olmak, ihramdan çıkmak gibi) *birtakım kısıtlamalara son versinler.*⁸⁷

*Sonra kirlerini atsınlar.*⁸⁸

Sonra kirlerini gidersinler [Ahlaken arınsınlar].⁸⁹

*Sonra kirlerini gidersinler.*⁹⁰

Sonra pislikleri [Tırnak kesmek, koltuk altı yolmak gibi] *gidersinler.*⁹¹

Sonra kirlerini gidersinler [Haclarını tamamladıktan sonra; tırnaklarını kessinler, tıraş olsunlar, diğer yerlerini temizlesinler, yıkansınlar].⁹²

*Bundan sonra, uymak zorunda oldukları belli birtakım kısıtlamalara son versinler.*⁹³

*En sonunda, zorunlu yasaklara son verip kirlerini gidersinler/giderebilirler.*⁹⁴

Sonra; (tırnaklarını kısaltıp, bedenine ilgili kısımlarını tıraş edip elbise giyerek) ihramdan çıksınlar.⁹⁵

*Sonra tıraş olmak, temizlenmek gibi işlerini görsün(ler).*⁹⁶

⁸⁵ Abdullah Parlıyan, *Kur'an-ı Kerim ve Özlü Tefsir: Tefsirlerin Özü* (Konya: Konya Kitapçılık, 2004), 334.

⁸⁶ Ahmet Tekin, *Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru* (İstanbul: Kelam Yayınları, 2004), 336.

⁸⁷ Cemal Külünkoğlu, *Kur'an-ı Kerim Gerekçeli ve Açıklamalı Meali* (İstanbul: Burhan Yayınları, 2021), 334.

⁸⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/3395.

⁸⁹ Erhan Aktaş, *Kerim Kur'an Türkçe Çeviri* (Ankara: Dumat Ofset, 2016), 401.

⁹⁰ Hasan Basri Çantay, *Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm* (İstanbul: Yeni Akit, 2011), 2/604.

⁹¹ İsmail Hakkı İzmirli, *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı/Ma'âni-i Kurân* (İstanbul: Eren, ts.), 336.

⁹² Mehmet Türk, *Allah'ın Kelamı/Meâl-Tefsir* (Konya: Edav, 2008), 334.

⁹³ Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı/Meal-Tefsir* (İstanbul: İşaret Yayınları/Yeni Şafak, 1998), 2/673-674.

⁹⁴ Mustafa İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur'an/Gerekçeli Meal Tefsir* (İstanbul: Düşün, 2016), 628.

⁹⁵ Murat Sülün, *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2012), 335.

⁹⁶ Ömer Rıza Doğrul, *Tanrı Buyruğu Kur'an-ı Kerim'in Tercüme ve Tefsiri* (İstanbul: İnkılâp ve Aka, 1980), 397-398.

*Sonra kalan hac fiillerini tamamlayıp temizlensinler.*⁹⁷

*Haccedenler ihramdan çıktıktan sonra saçlarını, tırnaklarını kessinler ve kirlerinden temizlensinler.*⁹⁸

*Sonra onlar, temizliklerini yapıp ihramdan çıksınlar da.*⁹⁹

*Daha sonra da [hac dolayısıyla maruz kaldıkları] kısıtlamalara son versinler.*¹⁰⁰

*Aynı zamanda bunlar; Arafat vakfesini, Müzdelife vakfesine yerine getirsinler.*¹⁰¹

*Sonra işlerini bitirsinler.*¹⁰²

*Sonra da saçlarını, tırnaklarını kesip üst-başlarını temizlesinler.*¹⁰³

*Sonra gerekli temizlikleri yaparak kirlerini gidersinler.*¹⁰⁴

Tercümeleleri gözden geçirdiğimizde şu bulguları elde edebiliriz: Tercümelerin çoğu sadece temizlik faaliyetine işaret etmektedir. Öztürk, “ihramdan çıktıktan sonra” diyerek temizlik faaliyetinin zamanına etmektedir. Işıcık da “*temizliklerini yapıp ihramdan çıksınlar*” şeklindeki tercümesiyle temizlenme faaliyetinin sonucuna/fikhi hükmüne işarette bulunmaktadır. Sülün temizlik faaliyetlerini anmakla birlikte ihramdan çıkışı merkeze almaktadır. Üç adet meal (Parlıyan, Külünkoğlu, İslâmoğlu) temizliğe işaret etmekle birlikte, “ihramda iken yapılamayan şeyleri yapıp temizlensinler” şeklinde bir ifadeyle ihram yasaklarına da gönderme yapmaktadır. İki adet meal (Esed, Akdemir) “(ihramdaki) kısıtlamalara son vermek” gibi bir ifadeyle temizlik faaliyetini anlamakta; tercümeyi ihram yasakları merkezinde gerçekleştirilmektedir. Kur’an Yolu Meali -tefsir bölümünde de temas ettiğimiz gibi- *tefeşi* “hac menâsiki” anlamında kabul edip temizlik ve ihramdan daha geniş bir faaliyete işaret etmektedir. İslamoğlu, Taberî’nin tercihini ihtimal dahilinde görerek, ilgili ifadenin “giderebilirler” diye tercüme edilebileceğini, böylece hac menâsikinin bitişine imada bulunulabileceğini belirtmektedir. Külünkoğlu ihram sürecindeki kısıtlamalar kapsamına kurban kesmeyi de dahil etmektedir. Bu tercüme, tüm hac ritüellerini değilse de bazı ritüellerini kapsayan bir genişlik içermektedir. Mehmet Türk, haccın bitişine gönderme yaparak adeta hem *tefeşin* manasını muhafaza etmekte hem de ihram ve hacca bağlam olarak gönderme yapmaktadır. Dolayısıyla bu tercüme de *tefeşe* menâsik anlamı vermemektedir. Atay’ın “sonra işlerini bitirsinler” şeklindeki tercümesi oldukça genel bir ifadedir. Kanaatimizce bu ifade temizlik yanı sıra herhangi bir başka hac vazifesine de işaret edebilecek niteliktedir. Türkmen, Bayındır’ın iddiasıyla paralel bir

⁹⁷ Hayrettin Karaman vd., *Kur’an Yolu Meâli* (Ankara: DİB, 2017), 334.

⁹⁸ Mustafa Öztürk, *Kur’an-ı Kerim Meali -Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri-* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 382.

⁹⁹ Yusuf Işıcık, *Kur’an Meâli* (Konya: Konya İlahiyat Derneği Yayınları, 2010), 255.

¹⁰⁰ Salih Akdemir, *Son Çağrı Kur’an* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 334.

¹⁰¹ Sadık Türkmen, *İniş Sırasına Göre Kur’an’ın (Akıl ve Bilim Işığında Yapılmış) Türkçe Çevirisi* (İstanbul: Sadık Türkmen Yayınları, 2010), 693.

¹⁰² Hüseyin Atay, *Kur’an Türkçe Çeviri* (İstanbul: Destek Yayınları, 2013), 334.

¹⁰³ Bekir Sadak, *Kur’ân-ı Kerîm ve Türkçe Anlatımı* (İstanbul: İFAV, 2011), 334.

¹⁰⁴ Mehmet Yaşar Kandemir vd., *Âyet ve Hadislerle Açıklamalı Kur’ân-ı Kerîm Meâli* (İstanbul: İFAV, 2016), 1168.

tercüme yapmıştır. Aktaş, kirlerden arınmayı “ahlaken arınma” ile açıklayarak konuyu değişik bir boyuta taşımaktadır.

Ele aldığımız bu yirmi meal örneğinde şunları söyleyebiliriz: Meallerin çoğunluğu *tefeşe*; kirlilik, saç, tırnak, kıl ve kötü koku gibi aslî anlamlarını vermektedir. Bazı mealler temizlik faaliyetini vurgulamakla beraber ihram yasaklarına veya ihram sürecine de işaret etmektedir. Bazı mealler sadece ihram yasaklarındaki kısıtlılığın bittiğine vurgu yapmaktadır. Az sayıda meal, *tefeşin* hac ritüelleri anlamına geldiği görüşünü kabul etmekte veya muhtemel görmektedir. Yine, *tefeş* kelimesinin Arafat ve Müzdelife vakfesi anlamına geldiği yönündeki yeni iddiayı kabul eden meallere de nadiren rastlanmaktadır. Son olarak az sayıda meal de ilgili ifadeye ahlaken arınma gibi bilimsel dayanağı olmayan veya çok dolaylı olan manalar vermektedir.

5. İhtilafların Analizi

Yukarıda *tefeş* ve Hac sûresinde geçen *kadâu't-tefeş* ifadesi hakkındaki ihtilafları özetledik. Buna göre, bazı alimler *tefeş* kelimesinin “hac ritüelleri” manasına gelip Kur'an öncesinde kullanılmadığını ve dini bir terim olduğunu düşünmekte iken bazı dilci ve müfessirler kelimenin Arapçada Kur'an'dan bağımsız bir varlığının olduğunu iddia etmişlerdir. Bu doğrultuda, *kadâu't-tefeşi* sözlük anlamıyla uygun tefsir edenler olduğu gibi, “hac menâsiki” diye açıklayanlar da olmuştur. Ayrıca, ifade ihram yasakları ile ilişkili şekilde kullanıldığı için, *kadâu't-tefeşin* açıklamalarına ihram yasakları dahil edilmiştir. *Tefeşin* Arafat ve Müzdelife vakfesinin ortak adı olduğu da yakın dönemde iddia edilmiştir. Meallerde de benzer problemler devam etmiş, hatta manevi ve derûnî boyutlar da gündeme gelebilmiştir. Bazı müfessirler bu ihtilafları bağdaştırıcı nitelikte yaklaşım sergilemiştir. İbn Atıyye *tefeşin* dolaylı yoldan hac menasikine işaret ettiğini söylerken, Âlûsî bir tür mecaz yoluyla hac ritüellerinin anlaşılabilirliğini söylemiştir. İbnü'l-'Arabî ise çözümü *tefeşin* Kur'an'da şer'î bir anlam örgüsü (şer'î hakikat) kazandığını söylemekte bulmuştur. Diğer taraftan, kelimenin anlamı ve hükmüne ayrı ayrı işaret eden müfessirler adeta fikhî hüküm ve tefsir faaliyetini ayırt eden bir yaklaşım sunmuşlardır.

Araştırmamız sonucunda, *tefeşin* Kur'an ile birlikte Arapçada kullanıma girmediğinin ve Kur'an'da sözlük anlamından farklı bir şekilde kullanılmadığının daha kuvvetli bir ihtimal olduğu sonucuna vardık. Şöyle ki, kanaatimizce *tefeş* Kur'an'da “hac ritüelleri” anlamında kullanılmamış ve cinsel ilişki dışındaki ihram yasaklarının bitişini doğrudan ifade etmemiştir. Tefsir ve meallerde yer alan “hac ritüelleri (menâsik)” yönündeki izahlar, *tefeşin* bulunduğu bağlamda çağrıştırdığı dolaylı anlamlardan kaynaklanmaktadır. Cinsel ilişki dışındaki ihramların bitişini ile ilgili açıklamalar da tefsir faaliyeti olmayıp fikhî çıkarımlardır. Bu görüşümüzün dayanağı ise söz konusu iki iddiayı zayıflatan verilerdir. Ayrıca çoğunluk müfessir ve meal sahipleri de *kadâu't-tefeş* hakkında sözlük anlamıyla uygun izahta bulunmuşlardır. Ğarîbü'l-Kur'ân literatüründe

de *tefeş* genelde kirlilik, pislik, toz, saç, kıl ve tırnak gibi sözlük anlamına uygun manalarla açıklanmaktadır.¹⁰⁵

Kadâu't-tefeşi "hac menâsiki" diye açıklayanlar şu dört delile dayanmışlardır:

- Kelimenin Arap şiirinde kullanılmamış olması ve manasının sadece müfessirlerin izahları ile bilindiği düşüncesi.
- *Tefeş* hakkında seleften gelen "hac menasiki" içerikli rivâyetler.
- *Şümme-l-yakdû tefeşehum* ifadesindeki *şümme* edatının ve *kadâ'* fiilinin manaları.
- Hadislerde geçen *فَقَدُتْ حَجَّهٖ وَفَضَى تَفَّهٖ* ifadesi.

İlk maddede yer alan iddiayı, birçok dilci ve müfessirin kelime hakkında çeşitli izahlara ve Bedevilerden gelen nakillere yer vermesi zayıflatmaktadır. Yukarıda da değindiğimiz gibi, birçok dilci kelimenin yapısı ve manası hakkında bilgi vermişlerdir. Ayrıca bazı muhadram şairlere atfedilen beyitler de vardır. Ümeyye b. Ebi's-Salt'ın şiirlerinin güvenilirliği¹⁰⁶ ve her iki şairin muhadram olması, beyitlerin kaynak değeri hakkında kuşku uyandırsa da beyitler kelimenin Kur'an öncesinde veya en azından nüzul döneminde bilindiğini gösterme noktasında önemli bir ihtimal oluşturmaktadırlar. el-Kaffâl eş-Şâfi'nin (ö. 365/976) de belirttiği gibi, bir şeyin varlığını gösteren delil (müsbit), onun yokluğunu iddia eden delilden (nâfi) daha önceliklidir.¹⁰⁷ Ayrıca Câhiz'in (ö. 255/869) Ümeyye b. Ebi's-Salt'ın beytini naklettikten sonra söylediği "bu kelimeyi şiirlerde çok az kullandılar" (وما أقل ما ذكروا التفت في الأشعار) ifadesi kelimenin hiç kullanılmadığı yönündeki keskin ifadelerden daha esnektir.¹⁰⁸ Dolayısıyla, *tefeş*'in diğer garib kelimeler gibi nadir kullanılan bir yapıya sahip olduğunu söylemek de mümkündür.¹⁰⁹

Burada kelimenin nüzul döneminde veya daha önce kullanılmış olması ihtimaline küçük de olsa katkı yapacak bir hususa daha işaret etmek istiyoruz. Câhiliye Arapları hac ibadetini yapmaktaydılar ve çeşitli ihram yasakları da o dönemde söz konusuydu. Câhiliye Arapları ilahlarına kurban kesmeden tıraş olmaz, tıraş olmadan veya saçları kısaltmadan da ihramdan çıkmazlardı. Bu tanrılara yaklaşmanın bir ifadesiydi.¹¹⁰ Demek

¹⁰⁵ Ebû Ubeyde, *Mecâzu'l-Kur'ân*, 2/50; Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Ġarîbü'l-Kur'ân*, thk. Seyyid Ahmed Sakr (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1978), 292; Muhammed b. Uzeyr es-Sicistânî, *Ġarîbü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Edîb Abdülvâhid Cemrân (Dimeşk: Dâru Kuteybe, 1995), 148; Muhammed b. Abdilvâhid b. Ebî Hişâm el-Bâverdî Gulâmu Sa'leb, *Yâkûtetü's-sırât fî tefsiri ġarîbi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed b. Ya'kûb et-Türkistânî (Medine: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 2002), 369; el-İsfehânî, *el-Mufredât fî ġarîbi'l-Kur'ân*, 165; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *Tuhfetü'l-erîb bimâ fî'l-Kur'ân mine'l-ġarîb*, thk. Semîr el-Meczûb (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403/1983), 76; Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed el-Herevî, *el-Ġarîbeyn fî'l-Kur'ân ve'l-hadîs*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1999), 1/256; Ahmed b. Muhammed b. İmâdüddîn İbnü'l-Hâim, *et-Tibyân fî tefsiri ġarîbi'l-Kur'ân*, thk. Dâhî Abdalbâkî Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 1423), 237.

¹⁰⁶ Zülfikar Tüccar, "Ümeyye B. Ebü's-Salt", TDV İslâm Ansiklopedisi, (Erişim: 27.04.2021).

¹⁰⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-ġayb*, 23/31.

¹⁰⁸ Câhiz, *el-Hayevân*, 5/202.

¹⁰⁹ Abdurrahman b. Mu'âda el-Şehrî, *eş-Şâhidü's-şî'rî fî tefsiri'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1431/2010), 823.

¹¹⁰ Emrah Dindi, "Câhiliye Arap Hac Ritüellerinin Kur'an'daki Menâsikle Diyalektik İlişkisi", Cumhuriyet İlahiyat Dergisi 21/1 (2017), 577-638. Bk., Hişâm b. Muhammed İbnü'l-Kelbî. *Kitâbu'l-asnâm*, thk. Ahmed

oluyor ki *kadâu't-tefeş*in manası ve gönderimde bulunduğu uygulama Araplar tarafından bilinen bir şeydi. Bu da *tefeş* kelimesinin kullanımının ve manasının Cahiliye ve nüzul döneminde bilindiği ihtimalini güçlendiren bir veri olabilir.

Kelimenin Kur'an'la birlikte kullanıma girdiğini iddia etmek çok olası değildir. Zira Kur'an Arapçadır ve Arapların anlayabileceği bir muhtevaya sahiptir. Kur'an'daki her kelime en azından belli kabilelerde olmak üzere Araplar tarafından kullanılmaktaydı.¹¹¹ Bazı kelimelerin İslâm'ın maksatları ve temel ilkeleriyle çelişip de dönüşüme uğraması elbette mümkündür. Fakat ihramdan çıkış sürecindeki bu eylemin ve eylemi ifade eden kelimelerin dönüştürülmeye ihtiyacı olduğunu ileri sürmek kanaatimizce güçtür.

Seleften gelen rivâyetlere gelince, yukarıda gördüğümüz gibi birçok rivâyet sadece temizlik ve kişisel bakıma işaret etmektedir. *Tefeş*in hac menasiki manasına geldiğine yönelik rivâyetleri nakleden şahıslardan dahi sadece temizlik ve kişisel bakıma işaret eden başka rivâyetler bulunmaktadır. Mesela, bazı rivâyetlerde hac menasikini *tefeş* kapsamında sayan İbn Abbas'tan gelen diğer bir rivâyete göre *tefeş*; saç tıraşı, tırnak kesimi ve giysi giymeyi kapsamakta, yani ihram yasaklarından çıkışı ifade etmektedir.¹¹² Bazı rivâyetlerde hac menasikini sayan Mücâhid'den gelen bir diğer rivâyete göre burada kasıt, saç tıraşı ve tırnak temizliğidir.¹¹³ Hac ritüelleri görüşünün bir diğer kaynağı olan İbn Ömer'in bazı ifadeleri bile temizlik ve kişisel bakım olarak okunmaya müsaittir. Örneğin, İbn Ömer'in "مَا هُمْ عَلَيْهِ فِي الْحَجِّ" ifadesi, "hacıların içerisinde buldukları kir, toz ve bakımsızlık hali" diye okunmaya müsaittir. Ayrıca bazı fıkıh kaynaklarında İbn Ömer'in *tefeş* hakkında "saç tıraşı, elbise giyimi ve bunu izleyen şeyler" dediği rivâyet edilmiştir.¹¹⁴

Biz seleften gelen bu farklı rivâyetleri şöyle okumanın mümkün olduğu kanaatindeyiz: Selef bazı rivâyetlerde kelimenin Kur'an'daki anlamını izah etmişlerdir. Bazılarında fıkhi hükümleri öne çıkarmışlardır. Bazılarında da dolaylı anlamlara da işaret etmişlerdir. Zira, sahabe ve tabi'ünden gelen tefsir izahlarının önemli bir kısmı içtihat ve istinbât kaynaklıdır.¹¹⁵ Hz. Peygamber, sahabe, tâbi'ün ve tebeu't-tâbiîn döneminde bol miktarda fıkhi tefsir malzemesine rastlamak mümkündür.¹¹⁶ Selefin *tefeş*

Zeki Paşa (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mışriyye, 2000), 14; Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb el-Bağdâdî, *el-Muhabber*, nşr. Ilse Lichtenstadter (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, ts), 180; Cevâd 'Alî, *el-Mufasssal fî târihi'l-'Arab kable'l-İslâm* (Bağdat, 1993), 6/275-276.

¹¹¹ Horasânî (ed.), *el-Mu'cem*, VII, 791.

¹¹² Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 16/526, 528; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kurâni'l-'Azîm*, 8/2489-2490.

¹¹³ 'Abdurrezzâk b. Hemmâm, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 2/405; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 16/528.

¹¹⁴ Alâeddîn Ebu Bekr b. Mes'ûd el-Kâsânî, *Bedâi'u's-sânâi' fî tertîbi's-şerâi'* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîye, 1406/1986), 2/140.

¹¹⁵ Mustafa Öztürk, "Sahâbe Neslinin Kur'an'la İlişkisi ve Bu İlişkinin Tefsir Açısından Önemi", XII. Tefsir Akademisyenleri Koordinasyon Toplantısı: Kur'an ve Sahâbe Sempozyumu (22-23 Mayıs 2015/Sivas), 2016, 155.

¹¹⁶ Mevlüt Güngör, Kur'an Tefsirine Fikhî Tefsir Hareketi ve İlk Fikhî Tefsir (İstanbul: Kur'an Kitaplığı, 1996), 149-150.

ile ilgili bazı görüşleri de lügavi bir izahtan ve tefsirden öte, uygulamaya yönelik fikhî bilgilere benzemektedir.¹¹⁷

Bir diğer dayanak *şümme-l-yakdû tefesehum* ifadesindeki *şümme* edatının ve *kadâ'* fiilinin manalarıdır. İbn Âşûr, emir ifade eden cümlelerin birbirine atfı durumunda *şümme* edatının rütbe farkına işaret ettiğini, yani ma'tûfun ma'tûfun aleyhten daha önemli olduğuna delalet ettiğini söyler (النَّزَاحِي الرَّثِيي).¹¹⁸ Fakat, *şümme* edatının ayette bir durumdan başka bir duruma geçiş veya zaman açısından tertib bildirme ihtimali de vardır.¹¹⁹ Yine İbn Âşûr ayette geçen *li yakdû* emir kipinin eda manasına delalet etmekte olduğunu, temizlik değil de bir ibadet yapmaya işaret ettiğini söyler.¹²⁰ Fakat, *kadâ'* fiili ayette “eda” anlamı yanı sıra, “tamamlama/bitirme”, “giderme-yok etme” “bir ibadetin daha sonra ifa edilmesi” gibi anlamlar da taşıyabilir.¹²¹

Hadislerde geçen *فَقَدْ تَمَّ حَجَّهُ وَقَضَى تَفَّهَهُ* ifadesine gelince, bu cümlede de *tefeşin* menâsik manasına geldiği kesin değildir. Hatta sözlük anlamına uygun şekilde kirlilik, saç ve tırnak anlamına gelmesi daha da muhtemeldir. Çünkü, bazı muhaddis ve hadis şârihleri kelimeyi “menâsik/nüsük” diye açıklasalar da¹²² çoğu şerh sahibi hadiste geçen *tefeş* kelimesini sözlük anlamıyla uygun bir şekilde açıklamıştır.¹²³ Ayrıca, tıpkı İbn Atıyye, Ebû Hayyân, Semîn el-Halebî ve İbn Âdil'in tefsir esnasında dolaylı anlama işaret ettikleri gibi, bazı şarihler *tefeşin* hadiste dolaylı şekilde menâsike işaret edebileceğini söylemektedirler.¹²⁴ Dahası, Mâtürîdî'nin de ifade ettiği gibi, *وَقَضَى تَفَّهَهُ* cümlesi “bakım, tıraş ve giyim zamanı geldi” manasına da gelebilir.¹²⁵ Son olarak, el-Hârisî'nin de ifade ettiği gibi, hadiste önce haccın tamamlanmasından bahsedilmiş, sonrasında *tefeşten* bahsedilmiştir. Atf genelde farklılık (muğâyere) bildirdiği için, *tefeşin* hac menâsikinin bitişini ve diğer ritüellerden farklı bir faaliyet olduğunu bildirmesi de bu sebeple muhtemeldir.¹²⁶ Bayındır, Türkmen ve Tırabzon'un ileri sürdüğü, *tefeş* kelimesinin Arafat ve Müzdelife vakfesi anlamına geldiği yönündeki iddia da bu paragraftaki bilgilerle kuşkulu hale gelmektedir.

¹¹⁷ Mültekâ Ehli't-Tefsîr, “et-Tefes fi kavlih Te'âlâ şümme'l-yakdû tefesehum”; el-Hârisî, “Kadâu't-Tefes”, 700. Nâsır b. Abdisseyyid b. Alî Ebû'l-Feth Burhânüddîn el-Hârizmî el-Mutarriżî, *el-Muğrib fi tertîbi'l-Mu'rib* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.), 60.

¹¹⁸ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 17/249.

¹¹⁹ Muhammed Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 2002), 9/4975; Saîd Havvâ, *el-Esâs fi't-tefsîr* (Kâhire: Dâru's-selâm, 1424/2003), 7/3557.

¹²⁰ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 17/249.

¹²¹ İsfehânî, *el-Mufredât*, 73; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 4/28-29; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 17/146.

¹²² Tirmizî, “Salât”, 57 (no. 891); es-Süyûtî, *Kütü'l-muğtezî*, 1/295.

¹²³ Hattâbî, *Meâlimü's-Sünen*, 2/209; İbnu'l-Esîr, *en-Nihâye fi Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*, thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî - Mahmûd Muhammed et-Tanâhî (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1979), 1/129; Muhammed b. Abdilhâdî es-Sindî et-Tettevî, *Hâşiyetü's-Sindî 'alâ Süneni'n-Nesâ'î* (Haleb: Mektebü'l-Matbû'âtî'l-İslâmiyye, 1986), 5/264; Celâlüddîn Abdurrahmân es-Süyûtî, *Mirkâtü's-su'ûd ilâ Süneni Ebî Dâvûd*, haz. Muhammed Şâyib Şerîf (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012), 2012; Ebû Yahyâ Zekeriyyâ el-Ensârî el-Hazrecî, *Fethu'l-'allâm bi-şerhi'l-'İlâm bi-ehâdîsi'l-ahkâm*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvad (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 404.

¹²⁴ Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, 5/71; Ebû'l-Alâ, Abdurrahman b. Abdurrahim el-Mübârekfûri, *Tuhfetu'l-ahvezi bi şerhi câmi'i't-Tirmizi* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 3/542;

¹²⁵ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, IX, 370; Hattâbî, *Me'âlimü's-Sünen*, II, 209.

¹²⁶ Hârisî, “Kadâu't-Tefes”, 694.

Böylece, *tefeşin* “hac menâsiki” manasına geldiği düşüncesinin dayanaklarının kesin olmadığını görmüş olduk. *Tefeşin* Kur’an’da sözlük anlamıyla paralel kullanıldığını gösteren diğer bir husus da kanaatimizce şudur: *Şümme-l-yakdû tefeşehum* ifadesinin yer aldığı ayette ve öncesinde, kurban, vakfe, tavaf gibi ibadetler zaten yer almaktadır. Hususi olarak zikredilen menâsikin *tefeş* kelimesi ile genel bir şekilde ayrıca zikredilmesinin hikmeti veya edebi değeri hakkında, tespit edebildiğimiz kadarıyla kaynaklar bilgi vermemektedir. Ayrıca, bu ayetlerde zikredilen kurban, şeytan taşlama ve tıraş arasında sıralamanın gerekip gerekmediği tartışılmış, ayetin sıralaması ve başındaki *şümme* edatı tartışmalarda delil olarak kullanılmıştır.¹²⁷ Yine, tıraş olmanın istenilen herhangi bir vakitte yapılıp yapılamayacağı ve “*eyyâm-ı nahr*” içerisinde yapılmasının gerek olup olmadığı tartışmasında *şümme-l-yakdû tefeşehum* ifadesi delil olarak kullanılmıştır.¹²⁸ Demek oluyor ki, *tefeş* tıraş olup ihramdan çıkıp çıkmama noktasında referans noktası olmaktadır ve dolayısıyla “hac ritüelleri” manasında değil de, sözlük anlamıyla uyumlu bir çerçevede değerlendirilmektedir.

Tefeşin şer’î bir manasının/hakikatinin olduğunu ileri süren Ebû Bekr İbnü’l-Arabî’nin yaklaşımını analiz etmek makalemizin sınırlarını aşmaktadır. Söz konusu yaklaşımın tahlili, Kur’an’da hakikat mecaz türleri, şer’î hakikat diye bir anlam kategorisinin varlığı ve mahiyeti gibi farklı açılımlara sahiptir. Burada yalnızca şunu ifade etmek istiyoruz: Hac sırasında tıraş olmanın zorunlu olup olmadığı ve zamanının “*eyyâm-ı nahr*” ile sınırlı olup olmadığı gibi tartışmalar *tefeşin* şer’î bir anlam örgüsüne sahip olduğu yönündeki yaklaşımı tartışmaya açacak niteliktedir. Ayrıca, Kur’an’da fikhî uygulamalarla ilgili bu tür kelimeleri şer’î hakikat kategorisinde değerlendirmek, birçok kelimenin şer’î hakikat statüsü kazanması gibi bir duruma yol açabilir. Dahası, Kur’an’da normal ve günlük dile ait olarak kullanılan birçok sözcüğü kavram düzeyinde değerlendirme gibi bir sonuç ortaya çıkabilir. Kanaatimizce *tefeşin* Kur’an’da sözlük anlamıyla uygun kullanılmış olduğunu gösteren deliller ve veriler daha kuvvetlidir. Dolayısıyla Ebû Bekr İbnü’l-Arabî makalemizde ele aldığımız probleme farklı bir çözüm önermiştir. Biz İbn Atıyye’nin işaret ettiği gibi, *şümme-l-yakdû tefeşehum* ifadesinin hac menâsikine dolaylı yoldan/zımnen işaret ettiğini düşünmekteyiz.

Tefeşin cinsel ilişki dışındaki ihram yasaklarının bitişi olarak yorumlanması ve meallerde ilgili ifadenin “(ihramdaki) kısıtlamalara son vermek” diye tercüme edilmesine gelince, kanaatimizce bu tefsir ilminin sınırlarını aşan ve fikhî tercihleri öne çıkaran bir tavrıdır. Zira *şümme-l-yakdû tefeşehum* ifadesi ihramın bitişine bir işaret olmakla beraber, doğrudan ihram yasaklarının bitişine işaret etmemektedir. Şöyle ki, Hanefîlere göre ilk tehallül, saçların tıraş edilmesi veya kısaltılması ile gerçekleşirken; Şâfiîlerde ilk tehallül şeytan taşlama, tıraş olma ve ziyaret tavafı menâsiklerinden herhangi ikisini yapmakla; Mâlikîlere ve Hanbelîlere göre ise Akabe Cemresi’ne ilk

¹²⁷ Heyet, “Hac”, *el-Mevsûatü’l-fikhiyye*, 2. baskı (Kuveyt: Vizâratü’l-evkâfve’s-şüûni’l-İslâmiyye, 1990), 17/61; el-Kâsânî, *Bedâi’u’s-sânâi’*, 2/158; Muhammed Senâullah el-Mazharî, *et-Tefsîrü’l-Mazharî*, thk. Ğulâm Nebî et-Tûnusî (Pakistan: Mektebetü’r-Rüşdiyye, 1412), 6/280-2801.

¹²⁸ Ahmed b. Ali Ebû Bekir er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, thk. Abdüsselam Muhammed Ali Şahin (Beyrut: Dâru’l-Kütüb el’İlmiyye, 1994), 3/313.

günkü taşları atmakla olur.¹²⁹ Demek oluyor ki *şümme-l-yakdû tefeşehum*ün ihram bitişi olarak yorumu bazı fıkhi tercihlerin ürünüdür. Ayrıca; tıraş olmakla cinsel ilişki dışında her türlü ihram yasağının bitişinin gerçekleştiği de kesin bir hüküm değil, fıkhi bir tercihtir. Çünkü ihramdan ilk çıkış anında cinsel ilişki yanı sıra koku ve avlanma yasağının devam ettiğini düşünenler de bulunmaktadır.¹³⁰ Bu durumda, *şümme-l-yakdû tefeşehum* ifadesinin cinsel ilişki hariç tüm ihram yasaklarının bitişine işaret etmesi ayetin manasından değil, fıkhi yorumundan elde edilmektedir. Kaldı ki, *şümme-l-yakdû tefeşehum* ifadesinin zorunluluk bildiren bir emir olup tıraşın (الحلق) hac menâsikinden biri olduğuna işaret edişinin dile getirilmesi¹³¹ *tefeşten* kastın sadece tıraş olması ihtimalini gündeme getirmektedir. Yine, el-Kuşeyrî'nin de dediği gibi, ayette asıl kastedilenin, saçın tıraşı veya kısaltılması olması, diğer temizlik eylemlerinin manen anlaşılması mümkündür.¹³²

Kanaatimizce, *şümme-l-yakdû tefeşehum* ifadesini cinsel ilişki hariç tüm ihram yasaklarının bitişi diye yorumlamak tefsirden öte fıkhi bir çıkarımdır. İfadenin, *tefeşin* sözlük anlamı olan saç, kıl, tırnak ve kötü kokuya paralel şekilde sadece tıraş, temizlik, çeki düzen ve kişisel bakım faaliyetleri çerçevesinde tefsir edilmesi daha sağlıklı gözükmemektedir. Elbise giyme ve koku sürmenin de ayetin kapsamına girip girmediği de tartışmalı hale gelmektedir. Zira, bazı kaynaklarda ihram yasakları incelenirken “elbise, *tefeşin* giderilmesi, kadın, koku ve av” diye detaylı sayımlar yapılmakta ve *tefeş* elbise ile kokudan ayrı değerlendirilmektedir.¹³³ Ayrıca, Mâlikîlere göre reyhan ve yasemin gibi yalnızca kokusu duyulan fakat renkleri kokuların kullanılması câizdir.¹³⁴ Dolayısıyla bu tür fıkhi ayrıntılara dalmadan sadece ayetin asıl maksadıyla ve Kur'an metniyle sınırlı çıkarımlarla ilgilenmek tefsir ilmi açısından daha tutarlı bir faaliyet olabilir. Kanaatimizce *tefeşin* izahında sözlük anlamı gözetilmeli, bunun ötesinde sadece ihramdan çıkış anına veya Kurban Bayramının birinci gününe gönderme yapıp ihram yasaklarının detaylarına girilmemelidir.

Meallerde görülen “ahlaken arınma” şeklindeki tercüme *tefeş* hakkındaki ihtilaflar çerçevesine dahil edilebilirse de makalemizin konusunu oluşturan fikhî hüküm ve dolaylı anlam sorunlarının ötesinde bir problemdir. Dolayısıyla burada *tefeşin* ahlaken arınma diye açıklanmasını problemlili gördüğümüzü belirtmekle yetiniyoruz.

SONUÇ

Fikhî hüküm ve dolaylı anlam faktörleri Kur'an'ın farklı anlaşılması ve yorumlanmasına etki edebilmektedir. Hatta bazen tefsir ilminin sınırlarını aşan yorumlar fıkhi çıkarım ve dolaylı anlamların asli anlam zannedilmesinden kaynaklanabilmektedir. Hac sûresinin 29. âyetindeki *şümme-l-yakdû tefeşehum*

¹²⁹ Heyet, “Hac”, el-Mevsûatü'l-fıkhiyye, 17/47; İrfan Yücel, “Hac ve Umre”, *İlmihal I: İman ve İbadetler* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 1/543-544.

¹³⁰ Heyet, “İhrâm”, el-Mevsûatü'l-fıkhiyye, 2. baskı (Kuveyt: Vizâratü'l-evkâfve's-şüûni'l-İslâmiyye, 1980), 2/175.

¹³¹ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 3/310.

¹³² Kuşeyrî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 2/237-238.

¹³³ Kurtubî, el-Câmi', 2/429-430.

¹³⁴ Salim Öğüt, “İhram”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 30 Nisan 2021).

ifadesinde geçen *tefeş* kelimesi ile ilgili ihtilaflar da fikhî hüküm ve dolaylı anlam faktörlerinin tefsir ve meale etkisinin bir örneğini teşkil etmektedir.

Tefeş kelimesinin şiiirlerde kullanılmadığını ve anlamının yalnızca tefsir izahları aracılığıyla belirginleştiğini ifade edenler olmuştur. Bu doğrultuda, *tefeş*in tefsiri hakkında selefin izahları, kelimenin Kur'an'da yeni bir anlam kazandığı yönünde bir algının oluşmasına sebep olmuştur. Selefin izahları içerisinde fikhi hükümler de yer aldığı ve tefsir faaliyetine zaman zaman fikhî hüküm unsuru da karışabildiği için, bazı kaynaklarda *tefeş*in izahı ihram yasakları merkezinde işlenmiştir. Ayrıca kelimeye "hac menâsiki" anlamı da verilebilmiştir.

*Tefeş*in şiiirlerde çok kullanılmaması ve seleften farklı izahların gelişi tefsir literatüründe farklı yorumlara sebep olmuştur. Çoğunluk müfessir ve garîbü'l-Kur'ân eserleri kelimeye sözlük anlamıyla uygun bir mana verirken; Mukâtil b. Süleymân, Ferrâ, Taberî, Mekkî b. Ebî Tâlib, İbnü'l-Cevzî ve İbn Âşûr gibi müfessirler kelimenin hac menâsiki anlamına geldiğini söylemişlerdir. İbn Atıyye, Ebu Bekr İbnü'l-Arabî ve Âlûsî ise bağdaştırıcı analizler yapmışlardır. İbn Atıyye *tefeş*in dolaylı yoldan menâsik anlamını çağrıştırdığını ileri sürerken, Âlûsî bir tür mecâz yoluyla kelimenin menâsik anlamında kullanılabileceğine işaret etmiştir. Ebu Bekr İbnü'l-Arabî ise çözümü *tefeş*in şer'î bir anlama/hakikate sahip olduğu yönünde bir görüşte bulmuştur.

Zeccâc ve Tabersî gibi bazı müfessirler de *şümme-l-yakdû tefeşehum* ifadesini sözlük anlamına uygun şekilde açıkladıktan sonra bu ifadeden ihramdan çıkışın anlaşılacağını ve adeta ihramdan çıkıştan kinaye yapıldığını söylemişlerdir. Dolayısıyla ayetin manasına ve hükmüne ayrı ayrı işaret etmişlerdir.

Tefeş kelimesi ele aldığımız meallerin çoğunda "pislikleri atma/tıraş olma/tırnak kesme" gibi sözlük anlamına uygun şekilde çevrilmiştir. Bazı meallerde *tefeş*in manasından ziyade hükmü öne çıkarılarak "ihram yasaklarına son versinler" diye bir tercüme tercih edilmiştir. Bazı mealler de kelimenin menâsik anlamında kullanıldığını kabul ederek "sonra kalan hac fiillerini tamamlayıp temizlensinler" gibi çeviriler yapmışlardır.

Bu çalışmada *tefeş* kelimesi hakkında oluşan ihtilafları "fikhî hüküm ve dolaylı anlamın tefsire ve meallere etkisi" şeklinde bir paranteze alarak analiz ettik. Çalışmamız sonucu *tefeş*in Kur'an'da sözlük anlamıyla uygun bir şekilde kullanıldığı, literatürde yer alan farklı izah ve tercümelerin fikhî hüküm ve dolaylı anlamın tefsire ve meale etkisi kabilinden değerlendirilebileceği sonucuna vardık.

Sonuç olarak, *tefeş* kelimesi etrafında gelişen farklı yorumlar fikhî hüküm ve dolaylı anlamın tefsire ve meallere etkisine bir örnek teşkil etmektedir. Ebû Bekr İbnü'l-Arabî *tefeş*in Kur'an'da şer'î bir anlama/hakikate sahip olduğu yönünde bir görüş ileri sürerek meseleyi farklı bir yolla çözmüştür. Salat, Zekat ve Hac gibi kelimelerin şer'î hakikatlere sahip olduğu yaygın şekilde dillendirilen bir husustur. Fakat, *tefeş* gibi Kur'an'da tek yerde geçen kelimelerin şer'î hakikat sahibi olup olamayacakları meselesi müstakil olarak incelenmeyi beklemektedir.

KAYNAKÇA

- Abdurrahman b. Mu'âda el-Şehrî. *eş-Şâhidü's-şî'rî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-Kerîm*. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1431/2010.
- Ahmed b. Hanbel, Ebu Abdillâh eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnâvut ve dğr. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2001.
- Akdemir, Salih. *Son Çağrı Kur'an*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Aktaş, Erhan. *Kerim Kur'an Türkçe Çeviri*. Ankara: Dumat Ofset, 2016.
- Âlûsî, Şehâbeddîn Mahmûd. *Rûhu'l-me'ânî*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, ts.
- Atay, Hüseyin. *Kur'an Türkçe Çeviri*. İstanbul: Destek Yayınları, 2013.
- Bâcî, Ebû'l-Velîd Suleymân b. Halef. *el-Muntekâ şerhu'l-Muvattâ'*. Mısır: Matba'atu's-Sa'âde, 1332/1914.
- Bahrak, Cemâleddin Muhammed b. Ömer. *Fethu'l-akfâl ve darbü'l-emsâl fî şerhi lâmiyyeti'l-ef'âl el-meşhûr bi's-şerhi'l-kebîr*. thk. Mustafa en-Nahhâs. Kuveyt: Câmî'atu Kuveyt Külliyyetü'l-Âdâb, 1414/1993.
- Bahrânî, es-Seyyid Hâşim el-Hüseynî. *el-Burhân fî tefsiri'l-Kur'ân*. thk. Heyet. Beyrut: Müessesetü'l-'Alâmî, 2006.
- Bayındır, Abdülaziz. "Hac İbadetinin Uygulanışı; Hacca Dair Fıkhî Hükümler' Başlıklı Tebliğin Müzakeresi". *Bütün Yönleriyle Hac Tartışmalı İlmî Toplantı İstanbul, 23-24 Kasım 2012*. ed. Murat Sülün. 219-224. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.
- Beğavî, Ferrâ'. *Me'âlimu't-Tenzil fî Tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Muhammed 'Abdullah en-Nemir, 'Usman Cumu'a Dumeyriyye, Suleymân Musellem el-Haraş. Riyad: Dâru Taybe, 1409.
- Beydâvî, Nâsîru'd-Din Ebi'l-Hayr Abdillâh b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî eş-Şâfiî. *Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vil*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, Beyrut, ts.
- Büyük, Enes. *Tefsir İlminin Mahiyeti Sorunu*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.
- Câhız, Ebû 'Osmân 'Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî el-Leysî. *el-Hayevân*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1424/2003.
- Celâleddîn, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Mahallî - Celâlüddîn, Ebû'l-Fadl Abdurrahmân b. Ebû Bekr Süyûtî. *Tefsîrü'l-Celâleyn*. Kahire: Dârü'l-Hadîs, ts.
- Cessâs, Ahmed b. Ali Ebû Bekir er-Râzî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. thk. Abdüsselam Muhammed Ali Şahin. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1994.
- Cevâd 'Alî. *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab kable'l-İslâm*. Bağdat 1993.
- Cevherî, İsmâ'îl b. Hammâd. *es-Sihâh*. thk. Ahmed 'Abdulğafûr 'Attâr. Beyrut: Dâru'l-'İlmi li'l-Melâyîn, 1987.
- Cündioğlu, Dücan. *Kur'an Çevirilerinin Dünyası*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2005.
- Çantay, Hasan Basri. *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*. İstanbul: Yeni Akit, 2011.
- Dindi, Emrah. "Câhiliye Arap Hac Ritüellerinin Kur'an'daki Menâsikle Diyalektik İlişkisi". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21/1 (2017), 577-638.
- Doğrul, Ömer Rıza. *Tanrı Buyruğu Kur'an-ı Kerîm'in Tercüme ve Tefsiri*. İstanbul: İnkılâp ve Aka, 1980.
- Ebû Abdillâh Mahmûd b. Muhammed el-Haddâd (der.). *Tahrîcu Ehâdîsi İhyâi 'Ulûmi'd-Dîn li'l-'Irâkî ve İbni's-Sübki ve'z-Zebîdî*. Riyad: 'Âsime li'n-Neşr, 1987.
- Ebû Dâvûd, Süleymân B. el-Eşa's es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Muhammed Muhyî'd-Dîn Abdu'l-Hamîd. Beyrut: el-mektebetü'l-Asriyye-Sayda, ts.
- Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî. *Mecâzu'l-Kur'ân*. thk. Fuat Sezgin. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1954.
- Ebû Yahyâ Zekerîyyâ el-Ensârî el-Hazrecî. *Fethu'l-'allâm bi-şerhi'l-'İlâm bi-ehâdîsi'l-ahkâm*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvad. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 2000.
- Ebussuud, Muhammed b. Muhammed b. Mustafa el-İmâdî. *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-kitâbi'l-kerîm*. Beyrut: Darü İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, ts.
- Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat, ts.
- Endelüsî, Ebû Hayyân. *el-Bahru'l-muhîd*. thk. 'Âdil Ahmed 'Abdulmevcûd - 'Alî Muhammed Mu'avvad. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1993.

- Endelüsî, Ebû Hayyân. *Tuhfetü'l-erîb bimâ fi'l-Kur'ân mine'l-ğarîb*. thk. Semîr el-Meczûb. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403/1983.
- Esed, Muhammed. *Kur'an Mesajı/Meal-Tefsir*. İstanbul: İşaret Yayınları/Yeni Şafak, 1998.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbu'l-luğâ*. thk. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn-Muhammed 'Alî en-Neccâr. Kahire: el-Mu'essesetu'l-Misriyyeti'l-'Âmme li't-Te'lif ve'l-Enbâ' ve'n-Neşr & ed-Dâru'l-Misriyye li't-Te'lif ve't-Terceme, 1964.
- Ferrâ', Ebû Zekerîya Yahya b. Ziyâd. *Meâni'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Yusuf en-Necâtî - Muhammed Ali en-Neccâr. Mısır: Dâru'l-Misriyye li't-Te'lif ve't-Terceme, ts.
- Feyyûmî, Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Muhammed b. 'Alî el-Hamevî. *el-Misbâhu'l-munîr fi Ğarîbi's-Şerhi'l-Kebîr*. Beyrut: el-Mektebetu'l-İlmiyye, ts.
- Gulâmu Sa'leb, Muhammed b. Abdilvâhid b. Ebî Hişâm el-Bâverdî. *Yâkûtetü's-sırât fi tefsiri ğarîbi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed b. Ya'kûb et-Türkistânî. Medine: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 2002.
- Güngör, Mevlüt. *Kur'ân Tefsirine Fikhî Tefsir Hareketi ve İlk Fikhî Tefsir*. İstanbul: Kur'ân Kitaplığı, 1996.
- Haddâdî, Ebûbekir b. 'Alî b. Muhammed el-Yemenî el-Hanefî. *el-Cevheratu'n-neyyira 'alâ muhtasari'l-Kudûrî*. el-Matba'atu'l-Hayriyye, 1322.
- Hammûş, Me'mûn. *et-Tefsîru'l-me'mûn 'alâ menhecî't-Tenzîl ve's-sahîhi'l-mesnûn*, Dimeşk, 2007.
- Hârisî, Abdul'azîz b. 'Ayda. "Kadâu't-Tefeş fi'n-Nazmi'l-Kur'ânî Ma'nâh ve Asluh ve Ahkâmuh". *Havliyyetü Külliyyeti'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve'l-A'rabiyye li'l-Benât bi'l-İskenderiyye* 34/2 (2018), 679-705.
- Hattâbî, Ebû Suleymân Hamd b. Muhammed b. İbrâhîm b. el-Hattâb el-Bustî. *Me'âlimu's-Sünen Haleb*: el-Matba'atu'l-İlmiyye, 1351/1932.
- Herevî, Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed. *el-Ğarîbeyn fi'l-Kur'ân ve'l-hadîs*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1999.
- Heyet, "İhrâm", *el-Mevsûatü'l-fikhiyye*. 2. Baskı. Kuveyt: Vizâratü'l-evkâfve's-şüûni'l-İslâmiyye, 1980.
- Heyet. "Hac", *el-Mevsûatü'l-fikhiyye*. 2. Baskı. Kuveyt: Vizâratü'l-evkâfve's-şüûni'l-İslâmiyye, 1990.
- Himyerî, Neşvân b. Sa'îd el-Yemenî, *Şemsu'l-'ulûm ve devâu kelâmi'l-'arab min el-kulûm*, thk. Huseyn b. 'Abdullâh el-'Umerî vd. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420/1999.
- Horasânî, Muhammed Vâiz Zâde (ed.). *el-Mevsû'atu'l-Kur'âniyyetü'l-kübrâ-el-mu'cem fi fikhi luğati'l-Kur'ân ve sırrı belâğati*. Meşhed: Mecme'u'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, 1424 h./1382 hş.
- Îcî, Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed. *Camiu'l-beyan fi tefsîru'l-Kuran*. Beyrût: Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- İsfehânî, er-Rağîb. *el-Mufredât fi ğarîbi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1412.
- İşıcık, Yusuf. *Kur'an Meâli*. Konya: Konya İlahiyat Derneği Yayınları, 2010.
- İşık, Emin. "Hac Sûresi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1996. 14/420.
- İbn 'Acîbe, Ahmed b. Muhammed. *el-Bahrü'l-Medid fi Tefsiri'l-Kur'ânî'l-Mecid*. thk. Ahmed el-Kuraşî Reslân. Kahire: Doktor Hasan Abbâs Zekî, h. 1419.
- İbn Âdil, Ebû Hafs Ömer b Ali ed-Dımaşkî. *el-Lübâb fi ulûmi'l-Kitâb*. thk. Adil Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvad. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- İbn Dureyd, *Cemheratu'l-luğâ*. thk. Remzî Munîr Be'albekî. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1987.
- İbn Ebî Hâtim. *Tefsîru'l-Kurâni'l-'azîm*. thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib. Mekke-Riyad: Mektebetu Nizâr Mustafâ el-Bâz, 1997.
- İbn Fâris. *Mu'cemu mekâyisi'l-luğâ*. thk. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1979.
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb el-Bağdâdî. *el-Muhabber*. nşr. Ilse Lichtenstadter, Beyrut: Dâru'l- Âfâki'l-Cedîde, ts.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail. *Tefsîru'l-Kurâni'l-'azîm*. thk. Sâmi b. Muhammed Selâme. Riyad: Dâru Taybe, 1420/1999.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî. *Ğarîbü'l-Kur'ân*. thk. Seyyid Ahmed Sakr. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1978.
- İbn Kuteybe. *Ğarîbu'l-Hadîs*. thk. Abdullah el-Cebûrî. Bağdad: Matbaatü'l-'Ânî, 1997.
- İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*. thk. 'Abdullâh 'Aliyyu'l-Kebîr-Muhammed Ahmed Hasbullâh-Hâşim Muhammed eş-Şâzeli. Kahire: Dâru'l-Me'arif, ts.

- İbn Mâze Ebu'l-Me'âlî Mahmûd b. Ahmed b. Abdulaziz b. 'Omar el-Hanefî. *el-Muhîtu'l-burhânî fi'l-fikhi'n-nu'mânî*. thk. 'Abdulkerîm Sâmi el-Cundî. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2004.
- İbn Nuceym, Zeynuddîn b. İbrahîm b. Muhammed el-Mısrî. *el-Bahru'r-Râik Şerhu Kenzi'd-dakâik ve minhatu'l-hâlik ve tekmeletu't-tûrî*. Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.
- İbn Receb el-Hanbelî. *Revâ'iu't-tefsir*. Arabistan: Dârü'l-Âsime, 2001.
- İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-a'zam* thk. 'Abdulhamîd Hindâvî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000.
- İbn Vehb, Ebû Muhammed Abdullâh b. Vehb b. Müslim el-Mısrî el-Kuraşî. *Tefsîru'l-Kur'ân mine'l-câmi' li ibni Vehb*. thk. Miklos Muranyi. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2003.
- İbn 'Âşûr, Muhammed et-Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. Tunus: ed-Dâru't-Tûniyye, 1984.
- İbn 'Atiyye. *el-Muharreru'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*. thk. er-Rahhale el-Fârûk vd. Beyrut: Dâru'l-Hayr, 2007.
- İbnu'l-'Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh. *Ahkâmu'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Abdulkâdir 'Atâ. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Alî b. Muhammed. *Zâdu'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*. thk. Abdu'r-Rezzâk el-Mehdî. Dâru'l-Kitabi'l-'Arabî, Beyrut 1422.
- İbnu'l-Esîr. *en-Nihâye fi ğaribi'l-hadîs ve'l-eser*. thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî - Mahmûd Muhammed et-Tanâhî. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1979.
- İbnu'l-Kelbî, Hişâm b. Muhammed. *Kitâbu'l-asnâm*. thk. Ahmed Zeki Paşa. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısrîyye, 2000.
- İbnü'l-Hâim, Ahmed b. Muhammed b. İmâduddîn. *et-Tibyân fi tefsîri ğaribi'l-Kur'ân*. thk. Dâhî Abdalbâkî Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1423.
- İslâmoğlu, Mustafa. Hayat Kitabı *Kur'an/Gerekçeli Meal Tefsir*. İstanbul: Düşün, 2016.
- İzmirli, İsmail Hakki. *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı/Ma'âni-i Kurân*. İstanbul: Eren, ts.
- Kandemir, Mehmet Yaşar vd. *Âyet ve Hadislerle Açıklamalı Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. İstanbul: İFAV, 2016.
- Karaman, Hayrettin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. Ankara: DİB Yay., 2006.
- Karaman, Hayrettin vd., *Kur'an Yolu Meâli*. Ankara: DİB, 2017.
- Kâsânî, Alâaddîn Ebu Bekr b. Mes'ûd. *Bedâiu's-sânâi' fi tertîbi's-şerâi'*. Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1406/1986.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Abdülalîm el-Berdûnî - İbrâhim Atfîş. Kâhire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısrîyye, 1964.
- Kuşeyrî, Ebu'l-Fadl Bekr b. Muhammed b. el-'Alâ'. *Ahkâmu'l-Kur'ân*. thk. Selmân es-Samedî. Dubai: Câizetu Dübî ed-Düveliyye li'l-Kur'âni'l-Kerîm, 2016.
- Külünkoğlu, Cemal. *Kur'an-ı Kerîm Gerekçeli ve Açıklamalı Mealî*. İstanbul: Burhan Yayınları, 2021.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr. *Te'vilâtu'l-Kur'ân*. thk. Heyet. ed. Bekir Topaloğlu. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005-2010.
- Mâverdî. *en-Nuket ve'l-Uyûn*. thk. es-Seyyid b. 'Abdilmaksûd b. 'Abdurrahîm. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Mazharî, Muhammed Senâullah. *et-Tefsîrû'l-Mazharî*. thk. Ğulâm Nebî et-Tûnusî. Pakistan: Mektebetü'r-Rüşdiyye, 1412.
- Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed Hammûş b. Muhammed el-Kaysî. *el-Hidâye ilâ Bulûği'n-nihâye fi ilmi meâni'l-Kur'ân ve tefsîrihî ve ahkâmihî ve cümelin min fûnûni 'ulûmih*. thk. Şahid elBuşîhi vd. Şarika: Mecmûatü Buhusi'l-Kitab ve's-Sünne/Külliyetü's-Şerî'a ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye/Câmi'atü's-Şârîka, 2008.
- Merğinânî, Ebu'l-Hasen 'Alî b. Ebûbekr el-Ferğânî. *el-Hidâye fi şerhi bidâyeti'l-mubtedî*. thk. Tallâl Yûsuf. Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Turâsi'l-'Arabî, ts.
- Mevsilî, Ebu'l-Fadl 'Abdullâh b. Mahmûd el-Hanefî. *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-muhtâr*. Kâhire: Matba'atu'l-Halebî, 1356/1937.
- Muhammed Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 2002.
- Mukâtil b. Süleyman. *Tefsîrû Mukâtil b. Süleyman*. thk. Abdullâh Mahmûd Şehhâte. Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-'Arabî, 2002.

- Mustafevî, Hasen. *et-Tahkîk fî kelimâti'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire-Londra: Merkezu Neşr Asar el-'Allâme el-Mustafavî - Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2009.
- Mutarrizî, Ebu'l-Feth Nâsir b. 'Abdusseyyid ebî'l-Mekârim b. 'Alî Burhânu'd-Dîn el-Hârzemî. *el-Muğrib fî tertîbi'l-mu'rib*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, ts.
- Mutarrizî, Nâsir b. Abdusseyyid b. Alî Ebü'l-Feth Burhânüddîn el-Hârizmî. *el-Muğrib fî tertîbi'l-Mu'rib*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, ts.
- Mübârekfûrî, Ebu'l-Hasen 'Ubeydullah b. Muhammed 'Abdisselâm b. Hân Muhammed b. Emânillah b. Hüsâmeddin er-Rahmânî. *Mir'âtu'l-mefâtîh şerhu mişkâti'l-meşâbih*. Benares (Varanasi): İdâretü'l-Buhûsi'l-İslâmiyye ve'd-Da've ve'l-İftâ, 1404/1984.
- Mübârekfûrî, Ebu'l-Alâ, Abdurrahman b. Abdurrahim. *Tuhfetu'l-ahvezi bi şerhi câmi'i't-Tirmizi*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Mücâşiî, Ebü'l-Hasen Alî b. Faddâl el-Kayrevânî. *en-Nüket fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. thk. Abdullah Abdulkâdir et-Tavîl. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007.
- Mültekâ Ehli't-Tefsîr. "et-Tefeş fi kavlih Te'âlâ sümme'l-yakdû tefeşehum". Erişim 20 Nisan 2021.
- Nahcuvânî, Ni'metullâh b. Mahmûd. *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye ve'l-mefâtihu'l-ğaybiyye el-mûdihatü li'l-kelimi'l-Kur'âniyye ve'l-hikemi'l-furkâniyye*. Mısır: Daru Rukâbi li'n-Neşr, 1999.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer, *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî. Mekke: Câmî'atü Ümmi'l-Kurâ, h. 1409.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât Ahmed bin Mahmud. *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*. thk. Yusuf Ali Bedîvî - Muhyiddin Dîbstuv. Dimeşk: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998.
- Nisâbü'rî, Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed b. Hüseyin el-Kummî. *Ğarâ'ibü'l-Kur'ân ve reğâ'ibü'l-furkân*. thk. Zekeriyâ Umeyrât. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1995.
- Öğüt, Salim. "İhram". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim: 1 Mayıs 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ihram>.
- Öztürk, Mustafa. "Sahâbe Neslinin Kur'an'la İlişkisi ve Bu İlişkinin Tefsir Açısından Önemi", *XII. Tefsir Akademisyenleri Koordinasyon Toplantısı: Kur'an ve Sahâbe Sempozyumu 22-23 Mayıs 2015/Sivas*. ed. Hasan Keskin - Abdullah Demir, 131-161. 2016.
- Öztürk, Mustafa. *Kur'an-ı Kerim Meali -Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri-*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Parlıyan, Abdullah. *Kur'an-ı Kerim ve Özlü Tefsir: Tefsirlerin Özü*. Konya: Konya Kitapçılık, 2004.
- Râzî, Fahreddîn. *Mefâtihu'l-ğayb*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Remlî, Muhammed b. Ahmed b. Nasr. *el-Cüz fîhi Tefsîru'l-Kur'ân li-Yahyâ b. Yemân ve Tefsîru'l-Kur'ân li-Nâfi' b. Ebî Nuaym el-Kâri', ve Tefsîrun li-Müslim b. Hâlid ez-Zencî ve Tefsîrun li-Atâ el-Horasânî*. thk. Hikmet Beşîr Yâsîn. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1408.
- Ru'aynî, Ebû 'Abdullah Muhammed b. Muhammed. *Mevâhibu'l-Celîl fî şerhi muhtasari Halîl*. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1412/1992.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm. *el-Keşf ve'l-beyân*. thk. Ebû Muhammed b. 'Aşûr. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1422/2002.
- Sadak, Bekir. *Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Anlatımı*. İstanbul: İFAV, 2011.
- Saîd Havvâ. *el-Esâs fî't-tefsîr*. Kâhire: Dâru's-selâm, 1424/2003.
- San'ânî, 'Abdurrezzâk b. Hemmâm, *Tefsîru'l-Kur'ân*. thk. Mahmud Muhammed Abdeh. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1419.
- Semerkandî, Ebu'l-Leys, *Tefsîru's-Semerkandî el-müsemma bahru'l-ulûm*. thk. Ali Muhammed Muavvad vd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1993.
- Semîn, Ahmed b. Yûsuf el-Halebî, *ed-Durru'l-masûn fî ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*. thk. Ahmed Muhammed el-Harrât. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 2011.
- Serahsî, Radiyyuddîn Muhammed b. Ahmed, *el-Mebsût*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993.
- Sicistânî, Muhammed b. Uzeyr. *Ğarîbü'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Edîb Abdülvâhid Cemrân. Dimeşk: Dâru Kuteybe, 1995.
- Sindî, Muhammed b. Abdilhâdî et-Tettevî. *Hâşiyetü's-Sindî 'alâ süneni'n-Nesâ'i*. Haleb: Mektebü'l-Matbû'âti'l-İslâmiyye, 1986.
- Sufyân es-Sevrî. *Tefsîru's-Sevrî*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1983.

- Sülün, Murat. *Kur'ân-ı Kerim ve Türkçe Anlamı*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2012.
- Süyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâleddîn. *el-Muzhir fî 'ulûmi'l-luğa ve envâ'ihâ*. thk. Fuâd Ali Mansûr. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998.
- Süyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâleddîn. *Kütü'l-muğtezi 'alâ Câmi'i't-Tirmizî*. thk. Nâsır b. Muhammed el-Gureybî. Mekke: Câmi'atu Ümmi'l-Kurâ, Doktora Tezi, 1424.
- Süyûtî, Celâleddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *ed-Durru'l-mensûr fî't-tefsîr bi'l-me'sûr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Süyûtî, Celâleddîn Abdurrahmân, *Mirkâtü's-su'ûd ilâ süneni Ebî Dâvûd*. haz. Muhammed Şâyib Şerîf. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2012.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed Abdullah. *Fethü'l-kadîr*. Dimeşk/Beyrut: Dâru İbn Kesîr, Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1414/1994.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *Neylü'l-evtâr*. thk. İsmüddin es-Sabâbetî. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1413/1993.
- Şinkîtî, Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Muhtâr b. Abdilkâdir el-Cekenî. *Edvâ'ü'l-beyân fî idâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân*. Beyrut, Daru'l-Fikr, 1995.
- Taberî, İbn Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*. thk. 'Abdullâh b. 'Abdulmuhsin et-Turkî. Kahire: Dâru Hecr, 2001.
- Tabersî, Ebû Ali el-Fadl b. el-Hasen. *Mecme'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. Beyrût: Dâru'l-Murtedâ, 1427/2006.
- Tekin, Ahmet. *Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru*. İstanbul: Kelam Yayınları, 2004.
- Tırabzon, Abdullah. *Hac İbadetinde Yasak Davranışlar*. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ b. Sevre b. Mûsâ b. Dahhâk. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. Mısır: Mektebetü ve Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1975.
- Tüccar, Zülfikar. "Ümeyye B. Ebü's-Salt". TDV İslâm Ansiklopedisi. Erişim: 27 Nisan 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/umeyye-b-ebus-salt>.
- Türk, Mehmet. *Allah'ın Kelamı/Meâl-Tefsir*. Konya: Edav, 2008.
- Türkmen, Sadık. *İniş Strasına Göre Kur'an'ın (Akıl ve Bilim Işığında Yapılmış) Türkçe Çevirisi*. İstanbul: Sadık Türkmen Yayınları, 2010.
- Umeyye b. Ebî's-Salt. *Dîvânu Umeyye b. Ebî's-Salt*. thk. Abdulhafîz es-Satî. Dimeşk: el-Matba'atü't-Te'âvüniyye, 1974.
- Vâhidî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Ali en-Nîsâbü'rî. *el-Vasît fî tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*. thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd vd. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed. *et-Tefsîru'l-basît*. nşr. Muhammed b. Abdullah el-Fevzân vd. Riyad: Câmi'atu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye-İmâdetu'l-Bahsi'l-İlmî, 1430.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed. *el-vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*. thk. Safvan Adnan Dâvûdî. Dimeşk-Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1415/1995.
- Yahyâ b. Sellâm, Ebû Zekeriyâ b. Ebî Sa'lebe et-Teymî. *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*. thk. Hind Şelebî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2004.
- Yazıcı, İshak. "Bahrü'l-Ulûm". TDV İslâm Ansiklopedisi. Erişim: 1 Mayıs 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/bahrul-ulum>.
- Yücel, İrfan. "Hac ve Umre". *İlmihal I: İman ve İbadetler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- Yüksel, Muhammed Bahaeddin. *Kur'an'ı Farklı Anlama ve Nedenleri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl. *Me'âni'l-Kur'ân ve İrâbüh*. thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1408/1988.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Ömer b. Ahmed. *el-Keşşâf an hakâ'iki ğavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l-akâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. 3. Baskı. Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-'Arabi, 1407/1987.
- Zemahşerî. *el-Fâ'ik fî Ğaribi'l-hadîs*. thk. 'Alî Muhammed el-Bicâvî - Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1993.
- 'Umer, Ahmed Muhtâr. *Mu'cemu'l-luğati'l-'arabiyyeti'l-mu'âsıra*. Kahire: 'Âlemü'l-Kütüb, 2008.